

W. MONTGOMERY WATT'IN İSLÂM VE HADİS ALGISI BAĞLAMINDA “TANRI SÛRETİNDE YARATILMA” İSİMLİ MAKÂLESİNİN TAHLİL VE TENKİDİ

Hüseyin KAHRAMAN*

THE ANALYSIS AND THE CRITICISM OF WATT'S ARTICLE NAMED "CREATED IN HIS IMAGE" IN THE CONTEXT OF HIS PERCEPTION ON ISLAM AND HADITH

Most of the orientalists believe that the Muslim's thought structure developed and took shape in the first two centuries, especially after the conquest of Syria and Iraq. These two countries were the center of sciences and cultures before Islam. After the Islamic conquests, some of ancient dwellers in these countries preserved their belief when some of them adopted Islam in time. There is no doubt that, who adopted Islam transmitted ancient beliefs in their new lives. Thus, Muslims began to live side by side varied cultures. According to the Orientalists these men who were more cultivated and cultured than Muslims, had greatest share in development and taking shape through basic areas such as Islamic philosophy, mysticism, jurisprudence, theology and hadith. One of the studies that include similar evaluations is W. Montgomery Watt's article named "Created in His Image: A Study in Islamic Theology" in which he has interpreted the hadith known as "hadith of Surah". Here, the author in the exemplarity of the "hadith of Surah", assumes that some of hadiths were affected by foreign cultures, and even that they originated from that source. While establishing his thesis, he has taken the textual differences of hadith's various narrations as basic, and has tried to relate between differences in the narrators and in the textual differences. In this article, we will try to analyze and criticize Watt's mentioned opinions, the background of these opinions and his evaluations concerning the "hadith of Surah".

I. GİRİŞ: ORYANTALİSTLERDE İSLÂM VE HADİS İLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİN FİKRÎ ALTYAPISI

İslâm ve onun temel kaynaklarından biri olan hadis ile ilgili düşüncelerine geçmeden önce Watt'ın içinde yetiştiği çevrenin genelde din olgusuna, özelden ise Müslümanlara ve önemli değerlerine nasıl baktığını ana hatlarıyla tavsifte fayda olacaktır.

Oryantalistlerin hadis tenkidi, onların Hz. Peygamber, Kur'ân veya en geniş çerçevesiyle İslâm ile ilgili düşüncelerinin bir uzantısıdır. Oryantalistlerin İslâm ve temel kaynakları hakkındaki kanaatleri ise başlıca iki âminin etkisi altında şekillenmiş

* Yrd.Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. huskahraman@hotmail.com

görülmektedir. Bunlardan birincisi, kendi iç bünyelerinde din-ilim ilişkisi çerçevesinde yaşadıkları düşünce değişimi; ikincisi ise, İslâm'dan önce gönderilmiş dinlere mensup olmaları ve bu yeni dinin kendileri hakkındaki kanaatleri ile ilgilidir.

Batı'da Rönesans ile hız kazanan aklılaşma süreci, dinin akıl tarafından sorgulanmasına ve özellikle de dinî metinlerin bu çerçevede tenkid edilmesine yol açmıştır. Bu bakış açısı, dine duyulan güvenin azalmasına, insan merkezli bir ilim anlayışının öne çıkmasına neden olmuştur. Francis Bacon (ö.1626), Descartes (ö.1650), Auguste Comte (ö.1875) gibi düşünürlerin elinde bu yeni tarz, "aklın, bütün hakikatleri algılayabileceği" noktasına ulaşmıştır. Özellikle Descartes'in "Kainata ilk hareketi verip daha sonra müdâhele etmeyen Tanrı" anlayışı¹, ilmin sekülerleşmesine ve dolayısıyla din ile bilimin iki ayrı saha olarak kabul edilmesine yol açmıştır.² Ortaya çıkan bu değişiklikler neticesinde Batı ilim dünyasına yeni bir kavram girmiştir: Tenkid (critique). Bu kelime, özellikle Eskiçağ'a ait metinlerin yorumlanmasına delâlet eden bir kavram haline dönüşmüş, kısa sürede Kitâb-ı Mukaddes'i de içerecek geniş bir çerçeveye ulaşmıştır. Böylece dinî metinlerin akıl vasıtasıyla sıkı bir tarihî tenkitten geçirilmesi gündeme gelmiştir. Bu, dinî metinlerin, "ilâhî mesaj" olarak değil "sıradan bir yazılı metin" vasfıyla incelenmesi mânâsına gelmektedir. Bu anlayışa göre metinlerin hangi zamanda, nerede ve hangi şartlar altında vücut bulduğunu tespit etmeden, üzerinde meydana gelen değişimleri incelemeyen sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına imkân yoktur. Takip edilen bu yöntem "Biblical Criticism (Kitâb-ı Mukaddes Tenkîdi)" ismi verilmiştir.³ Daha ziyade bazı Batılı filozof, sosyolog ve düşünürler tarafından geliştirilen ve "kaynak aramayı bir tutku haline getiren, bir şeyin kaynağını tespit edince o şeyin mâhiyeti hakkında ciddî ipuçlarının elde edilmiş olacağına inanan"⁴ bu yaklaşım tarzı, mesâillerini İslâm ve temel kaynaklarının araştırılmasına hasreden ilim adamlarını da az veya çok etkilemiş görünmektedir.⁵ Böylece bu bakış tarzı İslâm'ın temel kaynaklarına da uygulanmaya başlamıştır. Oryantalistler İslâm'ın ilk yazılı kaynaklarına uyguladıkları "historical criticism (tarihî tenkîd)" isimli bu araştırmalar⁶ doğrultusunda bunların kaynağı ve sıhhati yani vahiy mahsulü olup olmadığı, orijinal şeklini koruyup korumadığı gibi hususlarda çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir.⁷

¹ Descartes'a göre doğa, tamamen mekanik bir sisteme sahiptir. Yani Tanrı tarafından yaratıldıktan sonra artık kendi kendine, sıkı bir zorunluluk ilkesi çerçevesinde ve kendi yasalarına göre işlemektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1990, s. 269-271.

² Batıdaki düşünce değişiminin seyri hakkında geniş bilgi ve kaynaklar için bkz., Hatiboğlu, İbrahim, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, İstanbul 2004, s. 51 vd.

³ Bu düşünce tarzı için bkz., Hazard, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, çev. Erol Güngör, İstanbul 1994, s. 201-202. Bu konuda ayrıca bkz., Hatiboğlu, a.g.e., s. 55, 244.

⁴ Watt, W. Montgomery, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, trc. Mehmet S. Aydın, Ankara 1982, s. 51-52.

⁵ Nitekim İslâm hukûku ve hadis ile ilgili çalışmaları ile tanınan J. Schacht, bu alandaki en önemli düşüncelerini Max Weber'in hukûk sosyolojisine dair görüşlerine dayandırmıştır. Bkz., Bedir, Murtaza, "Oryantalistlerin İslâm Hukûkunun Mâhiyetine Dair Tartışmaları", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara 2003, s. 374. W. M. Watt'ın vahiy olgusuna getirdiği yorum ile, analitik psikolojinin kurucusu C. G. Jung'un insan soyunun kültürel birikimine delâlet eden "ortak bilinçaltı" yönündeki izâhı arasında da bir ilişki ve benzerlik kurulmaktadır. Bkz., Reçber, Mehmet Sait, "Watt ve İslâm Vahyinin Kaynağı: Eleştirel Bir Analiz", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara 2003, s. 206.

⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Hatiboğlu, a.g.e., 212.

⁷ Bkz., Çetin, Aburrahman, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıratlar*, İstanbul 2005, s. 267, 273

Batılı ilim adamlarının İslâm araştırmaları, diğer bir âmilin etkisiyle, en azından genel itibariyle, belli bir yöne hasredilmiş görünmektedir. Din-akıl ilişkisi konusundaki düşünce değişiminden daha önemli olan bu âmil büyük oranda onların İslâm dışında bir dine mensup olmalarıyla ilgilidir. Zira din karşısında akıldan tarafa tavır alan bir düşünce, "diğer" din kadar "kendi" dinine de eleştirel yaklaşır. Ancak mesâilerini İslâm'ın ve temel değerlerinin araştırılmasına yoğunlaştıran Oryantalistlerde, genelde tek yönlü bir eleştiri göze çarpmaktadır. İslâm'ın kendini; son gönderilen, yenisi veya farklısı gelmeyecek, en mükemmel ve Allah'ın tüm insanlar için tercih ettiği bir sistem olarak takdim edip⁸ bu sistemi benimseyenleri (Müslümanları) övmesi⁹, buna mukâbil önceki din mensuplarının kendilerine gönderilen ilâhî mesajı tahrîf ettiklerine¹⁰ ve temel öğreti olan tevhd inancından uzaklaştıklarına¹¹ vurgu yapması, Müsteşrikler üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Zira Kur'an'ın bu tanımlamaları önceki dinlerin, insanlığın kurtuluşunu sağlayacak ilâhî sisteme dâhil olmadıklarına delâlet etmektedir. Bu nedenle Müsteşrikler, İslâm'da ve Kur'an'da hata bulma çabasına girmişlerdir. Bu çerçevede Müsteşriklerin öncelikle Kur'an ile ilgili düşüncelerini ortaya koymakta fayda vardır.

Oryantalistlere göre Kur'an vahiy mahsulü değildir. Nitekim Hammer pek çok Müsteşrikin bu ortak düşüncesini "Müslümanlar nasıl Kur'an'ın Allah kelâmı olduğuna inanıyorsa biz de Muhammed'in sözü olduğuna inanıyoruz" ifadeleriyle ortaya koyar.¹² Çağdaş araştırmacıardan John Wansbrough ise Kur'an'ın teşekkülünü

→ →

vd.; Maşalı, M. Emin, Kur'an'ın Metin Yapısı, Mushaf Tarihi ve İmlâsı, Ankara 2004, s. 112-122.

⁸ Nitekim Kur'an'da Hz. Peygamber "Allah'ın rasûlü ve peygamberlerin sonuncusu" (Ahzâb 33/40), İslâm ise "Allah katında din, İslâm'dır." (Âl-i İmrân 3/19), "Bugün dininizi kemâle erdirdim, üzerinize olan nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslâmiyet'i seçtim." (Mâide 5/3) ifadeleriyle tanıtılır.

⁹ "Ey Müslümanlar! Böylece sizin insanlara şahitlik etmeniz ve örnek olmanız, Peygamber'in de size şahid olması için, sizi doğru yolda yürüten bir ümmet yaptık." (el-Bakara 2/143).

¹⁰ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Ey mü'minler! (Yahudilerin) size inanacaklarını mı umuyorsunuz! Aralarından öyleleri var ki, Allah'ın kelâmını (Tevrât) dinleyip anladıktan sonra onu bile bile değiştirirlerdi" (el-Bakara 2/75), "(Hz. Peygamber'in vasıflarına dair Tevrât'daki) kelimelerin yerlerini değiştiren bazı Yahudiler dillerini eğerek ve dine saldıracak (Hz. Peygamber'e) şöyle diyorlar: Sözü'nü işittik ama itaat etmiyoruz. Sen dinle, biz seni dinlemeyiz" (en-Nisâ 4/46), "... Onlar Allah tarafından vaz' edilen kelimeleri sonradan değiştirirler..." (el-Mâide 5/41).

¹¹ Allah Teâlâ bu grup hakkında şöyle buyurur: "(Hz. Meryem'i ve Hz. İsa'yı Allah'a ortak koşup) 'Allah, üç Tanrı'dan biridir.' diyenler şüphesiz kâfir olmuşlardır. Halbuki bir tek ilâhtan başka hiçbir ilâh yoktur. Eğer bu dediklerinden dönmezlerse içlerinden kâfir olanlara pek acıklı bir azâb dokunacaktır." (el-Mâide 5/73).

¹² Bkz., Mingana, Alphonse, "The Transmission of The Koran", *The Muslim World*, Manchester 1917, s. 223. Richard Bell ise Kur'an'ın kaynağı konusundaki görüşlerini şöyle dile getirmektedir: "... O zaman Hz. Muhammed'in vahiy aldığına ilişkin iddiası bu şekilde anlaşılabilir. Bunun, şairlerin ilhâm perisinin gelişi olarak belirttikleri ya da daha yakın olarak, din adamlarının derin düşünce ve Tanrı'yı beklemelerinin ardından hidâyetin gelişi olarak tasvir ettikleri tecrübeyle benzerlikleri mevcuttur... Başlangıçta kendisine konuşan Allah olduğunu sanmıştı, aynen müşahedelerinde kendisine görünenin Allah olduğunu sanması gibi... Daha sonraları Yahudi ve Hıristiyan düşünceleriyle aşinalığın artması dolayısıyla meleklerin Allah'ın elçileri (resulleri) olduğunu öğrenmesi üzerine mesajı getirenlerin melekler olduğunu sandı. Nihai olarak Cebraîl'in Allah'ın adına kendisine telinde bulunan özel melek olduğu görüşünü benimsedi." (Bell'in bu ifadeleri için bkz., Watt, Kur'an'a Giriş, trc. Süleyman Kalkan, Ankara 2000, s. 37. Çeşitli müsteşriklere ait benzer yorumlar için meselâ bkz., Watt, W. Montgomery, Kur'an'a Giriş, s. 12; Buhl, F., "Kur'an", İA, VI, 996. Buhl burada âyet kelimesinin mânâsını tartışırken şöyle demektedir: "Dikkate şayan olan şey, Peygamberin düşüncelerini sarîh olarak anlattığı yerlerde âyet kelimesi vahiyler münasebeti ile sûre mânâsında kullanılmaz." Kur'an'ın kaynağı konusunda benzer görüşler beyân eden bazı müsteşriklerin isimleri, görüşlerinin ayrıntıları ve kaynaklar konusunda geniş

→ →

daha geniş bir zaman dilimi içine yayar. Ona göre Kur'ân, h. II. asırda İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde yaşayan müslüman toplumların dinî kültürünü yansıtmaktadır ve dolayısıyla onların kendi ürünüdür.¹³ Müsteşriklere göre ilâhî bir kaynaktan neşet etmeyen Kur'ân, ortaya konduğu dönemde yazıya da geçirilmemiş ve bu nedenle ilerleyen zaman içinde orijinal şeklini koruyamamıştır. Hz. Peygamber'in vefâtını takip eden dönemde bir takım tahriflere uğramış ve bazı bölümleri kaybolmuştur. Ayrıca onlara göre Kur'ân Hz. Ebû Bekir döneminde değil Hz. Osman zamanında cem edilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde bu yönde ortaya konan teşebbüsler ise müsteşriklere göre şahsî bir takım gayretlerden ibarettir.¹⁴ Müsteşriklere göre Hz. Osman döneminde toplanan Kur'ân, bugün elimizde mevcut yapısını, Müslümanların iddia ettikleri gibi bu halife döneminde değil Irak valisi Haccâc zamanında (75-95/694-713) almış, bu süreç içinde yaşanan çekişme ve ihtilâflara göre şekil kazanmıştır.

Müsteşriklerin Kur'ân ile ilgili bu görüşleri, hadisler için de geçerlidir. Onlara göre hadisler dinî veya ilâhî yönü bulunmayan, her türlü müdâhaleye açık, içinde bulunulan şartlar doğrultusunda ortaya çıkmış, insan ürünü materyallerdir. Hadis ilmiyle ilgili çalışmaları bulunan meşhur iki müsteşrikin bu konudaki düşünceleri yeterli bir fikir verebilir. Nitekim görüşleriyle Batılı ilim adamları üzerinde büyük bir tesir icrâ eden Goldziher'in (ö.1921) şu ifadeleri, Oryantalistlerin İslâmî rivâyet malzemesine bakış tarzını çok iyi yansıtmaktadır: "Rivâyetleri, fikir akımları ve birbirleriyle çatışan gruplarla ilgi kurarak inceledim ve gördüm ki bunlar, çatışmalardan doğmuşlardır. Bu, benim hadis ile ilgili çalışmamın esasını teşkil etmektedir."¹⁵ Yine bu konuda önemli çalışmaları bulunan T. W. Juynboll'a göre ise "Muhaddisler, Peygamberin kavil ve fiillerini yeni zamanın düşüncelerine uygun şekle soktular ve bu suretle ortaya, istihdâf edilen gâyeye uygun bir çok hadisler çıkarıldı; bunlar da o zamanlar hangi tür hareket veya tefekkür tarzı şahsî olarak uygun görülüyorsa, o, Peygamberin fiil veya kavli imiş gibi gösteriliyordu." Juynboll'a göre ahkâm, muâşeret ve âdâb, akâid, âhret ve ahlâk gibi hemen bütün konularda böyle bir yola başvurulmuştur.¹⁶

Hadisleri dinî değil de toplum yaşamının sosyal, kültürel, hukûkî ve benzeri çeşitli yönlerini yansıtan tarihî birer metin olarak algılamalarının doğal sonucu olarak Oryantalistler, müslüman alimlerden¹⁷ çok farklı bir "kaynak ve sıhhat tespit metodu"

→ →

bilgi için ayrıca bkz., Cerrahoğlu, İsmail, "Oryantalizm ve Batıda Kur'ân ve Kur'ân İlimleri Üzerine Araştırmalar", *AÜİFD.*, XXXI, s. 134; Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıratlar*, s. 277-281; Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı, Mushaf Tarihi ve İmlâsı*, s. 112-114.

¹³ Wansbrough'un bu konudaki fikirlerini Qur'anic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation (London 1977) isimli eserinde görmek mümkündür.

¹⁴ Nitekim Alphonse Mingana'a göre "Kur'ân araştırmalarında en önemli konu onun meydan okunamaz orijinalitesidir. Fakat nasıl olur da Muhammed kendisine önceden vahyedilmiş âyetleri, hayatını alt-üst eden savaşlara, katlanmak zorunda kaldığı tehçire rağmen yıllar sonra hatırlayabilmektedir?" (Mingana, A.-Lewis, S., *Leaves From Three Ancient Qurâns Possibly Pre-Orientalic*, Cambridge 1914, s. XVI.). Buhl ise, bazı âyetler ve hatta sûrelerin bulunması gereken yerde olmadığını imâ eder (Bkz., "Kur'ân", 1004, 1005, 1010).

¹⁵ Bkz., Hatiboğlu, İbrahim, "Goldziher ve Kullandığı Metodun Hadise Yaklaşımına Etkisi", Oryantalistlerin Gözüyle İslâm (İstanbul 2003) içinde, s. 47'den naklen Goldziher, Tegabuch, Leiden 1978, s. 123.

¹⁶ Juynboll, Th. W., "Hadis", İA, V/1, 48.

¹⁷ Müslümanların, hadislerin kaynak ve sıhhat tesbiti konusunda başvurdukları en önemli metod "isnâd tenkidi"dir. Bu metodun Müslümanlara has olduğu konusundaki görüşler için bkz., Hatîb el-Bağdâdî, Şerefu Ashâb'l-Hadîs, nşr. M. Said Hatiboğlu, Ankara 1991, s. 43; Kâsimî, Cemâlüddîn, Kavâidu't-

→ →

kullanılmaktadır. Bir hadisin ortaya çıktığı tarihin tespitini amaçlayan bu metod genel olarak "bir düşüncenin Hz. Peygamber'e izâfe ile hadisleşmesi ve tarih içinde ihtiyaca uygun versiyonlarının ortaya çıkması" yönündeki düşünceyi yansıtır. Bu yöntemleri, metin ve isnâd esaslı incelemeler olmak üzere iki temel gruba ayırmak mümkündür. Metin merkezli incelemeler genel olarak, hadisin erken dönemlerde meydana gelen tartışmalarda kullanılıp kullanılmadığını araştırma esasına dayanır. Bu yöntemin en önde gelen ismi İgnaz Goldziher'dir. Isnâd merkezli araştırmalar ise müşterek râvî teorisi ile bir isnâdın zamanın ilerlemesine göre gelişme kaydedip tam ve mükemmel bir şekle ulaştığı şeklinde temel iki varsayımdan oluşmaktadır. Isnâd merkezli incelemelerin önde gelen ismi ise Joseph Schacht'dır (ö.1969).¹⁸ Bu iki temel yaklaşıma ilâveten, isnâd ve metni aynı anda inceleyen ayrıca hadisi yer aldığı ilk kaynağa göre tarihlendiren metodlar da vardır.¹⁹

Müsteşrikler, Kur'ân ve hadis gibi İslâm'ın temel kaynakları konusundaki bu düşüncelere ulaşırken iki temel faktörden hareket etmektedir. Bunlardan birincisi Müslümanlar arasında çıkan iç savaşlarda yaşanan süreç ile mezkûr metinler arasında bazı paralelliklerinin bulunmasıdır. İkincisi ise İslâm'ın, komşu olduğu diğer kültürlerden etkilendiği ve onlardan yaptığı iktibâslarla yeni bir sistem getirme iddiasında bulunduğuudur. Bu iki temel iddianın müşterek noktası ise, Müslümanlar açısından oldukça önem arz eden ilk iki asır ile ilgili olmasıdır. Zira bu süreç bir taraftan Müslümanların Irak, Suriye ve Mısır gibi başta Hıristiyanlar olmak üzere ehli-i kitabın yoğun bir şekilde yaşadığı bölgeleri ele geçirip onlarla sıkı bir ilişkiye girdikleri zaman dilimine delâlet ederken diğer taraftan kendi içlerinde yaşadıkları, etkileri uzun süre

→ →

Tahdîs, Beyrut 1987, s. 209.

¹⁸ Schacht'ın bu konudaki en önemli tespitleri İslâm toplumdaki fıkıh çalışmaları ile ilgilidir. Schacht'a göre öncelikle Küfeli fıkıh ulemâsından Hammâd b. Ebî Süleymân (120/738), o devirde Kûfe'de genel kabul gören görüşleri önce hocası İbrahim en-Nehâî'ye (95/714) isnâd etmiş, daha sonra da onun, bu düşünceleri İbn Mesud'un (32/652) ashâbından aldığı iddia etmiştir. Ancak isnâd işlemi burada son bulmamış ve bu görüşler İbn Mesud'un bizzat kendisine atfedilmiş ve son adım olarak da bunların Hz. Peygamber'in sünneti olduğu söylenmiştir. Küfeliler tarafından başlatılan bu "görüşlerin sefeye isnâdı" faaliyeti, daha sonra Medine gibi diğer ekollerce de taklid edilmeye başlayınca (bkz., An Introduction to Islamic Law, s. 33) başta İmâm Şâfiî (204/819) olmak üzere ehli-i hadis, fikhî prensiplerin Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislerle dayandırılması gerektiğini savunmaya başlamıştır. Böylece hadisçiler ortaya attıkları teorilerini uydurdukları metinler ve güvenilir isimlerden oluşturdukları senedler vasıtasıyla Hz. Peygamber'e dayandırmışlardır. Bu şekilde Hz. Peygamber'in otoritesine dayandıklarını iddia eden hadisçilerin, fıkıhçılara karşı açtıkları savaşta galip gelecekleri muhakkaktı. Bu durumda fıkıhçıların yapabilecekleri en güzel şey ya tevîl/yorum yoluyla hadislerin etkisini kırmak ya da kendi prensiplerini peygambere nispet ettikleri hadislerin içine yerleştirmektir (bkz., An Introduction, s. 34-36. Isnâd kullanımı konusunda benzer kanaatler için ayrıca bkz., The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford 1975, s. 163. Benzer kanaatler için bkz., Juynbol, "Hadis", İA, V/1, 48). Böylece mezhebî münâkaşalarda kullanılmak üzere Iraklılar, İbrahim en-Nehâî - Hammâd b. Ebî Süleyman - Ebû Hanîfe arasında kalan süreçte pekçok hadis uydurdular (The Origins, s. 141-142. Başta Hammâd b. Ebî Süleyman olmak üzere Küfelilerin bu konudaki tavırları ile ilgili bazı iddialar için bkz., a.g.e., s. 237-242). Schacht'a göre böylece ilk iki asırda mevcut bulunmayan (bkz., The Origins, s. 3) ve dolayısıyla tamamen II. ve III. asrın mahsülü olan pekçok hadis ortaya çıktı. Bu sebeple ona göre "fikhî hadislerden herhangi birisinin peygambere nispetini sahih kabul etmek oldukça zordur" (An Introduction, s. 34).

¹⁹ Oryantalistlerin hadislerin tarihlendirilmesi ile ilgili görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz., Özcan Hıdır, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metodları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1/1, 2003, s. 97-115; Özer, Salih, "C. H. A. Juynboll ve Isnâd Analiz Yöntemleri", *İsnâd Analiz Yöntemleri* içinde, Ankara 2005, s. 11-17; Kızıl, Fatma, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*, basılmamış Yüksek Lisans tezi, Bursa 2005, s. 17-75.

devam eden iç çekişmeleri ihtivâ etmektedir. Bu nedenle Müsteşrikler Kur'ân ve hadis gibi kaynaklar hakkında yaptıkları yorumlarda ilk iki asra mutlaka işârette bulunmaktadırlar. Müsteşriklerin özellikle iktibâs iddialarını gündeme getirirken dayandıkları en temel delil, Kur'ân ve hadis metinleri ile önceki kutsal kitaplar arasındaki muhtevâ benzerlikleridir. Buna göre Hz. Peygamber Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi eski kültürlerden istifâde etmiş, bunlardan iktibâs yapmış, elde ettiği bilgileri kendi dinî duyguları ve hissîyatı ile birleştirerek yeni bir eser ortaya koymuştur. Diğer taraftan bu zaman zarfında Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişkisi artmış, bu da mezkûr metinlerin şekillenmesinde etkili olmuştur.²⁰

İslâm, Kur'ân, Hz. Peygamber ve Müslümanlar ile ilgili olarak önemli çalışmaları bulunan ve bu yönüyle Oryantalist düşüncenin teşekkülünde rol oynayan Batılı ilim adamlarından bir tanesi de W. M. Watt'dır. Bu yazıda Watt'ın, "Sûret Hadisi" ismiyle meşhur olan hadis üzerinde somutlaştırdığı görüşlerini ortaya koyduğu "Created in His Image: A Study in Islamic Theology" (Tanrı Sûretinde Yaratılma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma) isimli makalesinin tanıtım ve tenkidi yapılacaktır. Ancak bu makâlesine geçmeden önce Watt'ın genel olarak dinî düşüncesinin ve bu çerçevede İslâm'a bakış tarzının ortaya konması fayda olacaktır.

II. ANA HATLARIYLA W. M. WATT'DA DİNÎ DÜŞÜNCE VE İSLÂM

Watt, 1909'da İskoçya'da bir râhibin oğlu olarak dünyaya gelmiş ve çocukluğunda iyi bir Hıristiyan eğitimi almıştır. Üniversitede felsefe okumuş fakat Ahlak Felsefesi alanında yaptığı doktora tezi reddedilmiştir. Bu sebeple işinden olmuş, Kudüs'de İslâm'la ilgili araştırmalar yapmak üzere eleman arandığını duyunca hemen mürâcaat etmiştir.²¹ Göreve kabul edilen Watt, bir ön hazırlık olarak öncelikle Oxford'da teoloji kursları alıp rahiplik ünvanı almış ve bir süre bu alanda hizmet vermiştir. Kudüs'den döndükten kısa bir süre sonra 1947 yılında Edinburgh'da Arapça ve İslâmî İlimler Bölümü'nde öğretim üyeliğine başlamış, 1964'de bölüm başkanı olmuş, 1979'da ise profesör olarak emekliye ayrılmıştır.²²

Ana hatlarıyla verdiğimiz bu hayat hikâyesi Watt'ın Hıristiyanlık ile ilgisinin sıradan bir Hıristiyanla nispetle daha yoğun olduğuna işâret etmektedir. Nitekim o, bir kitabında kendisini "kırk küsur yıl İslâmî çalışmalarla haşır neşir olmuş bir Hıristiyan" şeklinde tanıtırken²³ bir başka kitabında da "bilimsel olmaya çalışıyorum ve aynı zamanda iyi bir Hıristiyanım" der.²⁴ Dolayısıyla Watt, "bilimselliğinden" değilse bile en azından "iyi bir Hıristiyan olduğundan" emindir. Düşünce yapısının şekillenmesinin

²⁰ Özellikle Kur'ân'ın bu durumu ile ilgili bazı yorumlar için bkz., Wansbrough, John, *Quranic Studies, Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford 1977, s. 78-79. Bu konuda fikir beyân eden bazı müsteşriklerin isimleri ve görüşlerini dayandırdıkları deliller için bkz., Watt, *Kur'ân'a Giriş*, s. 55-71; Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı, Mushaf Tarihi ve İmlâsı*, s. 115-122; Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıratlar*, s. 279-281.

²¹ Watt, bu süreci "çalışma hayatımın dönüm noktası" şeklinde tavsif eder. Bkz., *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, s. 13.

²² Watt'ın hayatı hakkında bkz., Yaran, Cafer Sadık, "Watt'a Göre Oryantalist Bakışın Felsefî, Pluralist ve Liberal Versiyonu", *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm*, İstanbul 2003, s. 217-218.

²³ Bkz., *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık*, trc. Turan Koç, İstanbul 1991, s. 15 (yazarın önsözü).

²⁴ Bkz., *Dinlerde Hakikat*, trc. A. Vahap Taştan-Ali Kuşat, İstanbul 2002, s. 11 (yazarın önsözü).

de Hıristiyanlığın yani bir "dinin" etkili olduğunu düşündüren bu ifadeleri onun din-akıl ilişkisi ile ilgili yorumlarında da kendini gösterir. İyi bir din eğitimi almış hatta tebliğ konumunda bulunmuş bir insan olarak Watt, içinde bulunduğu ve bizim yukarıda ana hatlarıyla işaret ettiğimiz şartlar çerçevesinde öncelikle "din-bilim ilişkisi" veya "dinin akıl tarafından doğrulanması" konusunu ele alır. Watt'a göre "aklını kullanan biri, mesajı doğru kabul etmek için bazı dayanaklar aramakta haklıdır". Ancak bilimde kontrolü gereken, genelde bir tek iddiadır. Halbuki dinde ispatı veya kontrolü söz konusu olan şey, bütünüyle sembolik bir yapıdır. Fakat daha da önemlisi din, bu yapısına rağmen insanı bir şeyler yapmaya zorlar. İnsanın kendini buna vermesi ve tüm hayatını onun öğretilerine dayandırması gerekir.²⁵ Böyle bir yapıya sahip olan dinin doğruluk, doyuruculuk veya daha net ifadesiyle aklilik vasfı ancak sonuçları itibarıyla tespit edilebilir. Watt'a göre sonuç doyurucu ise, bu sonuca ulaştıran sistem de doğru ve gerçek kabul edilmek durumundadır. Bu gerçekliğin bazı yönleri çok uzun süreden beri o kadar sık doğrulanmıştır ki, artık bunların kaçınılmaz veya eşyanın tabiatından bir parça gibi görülmesi gerekir.²⁶ Kısacası ona göre Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâm ve Hinduizm gibi "dinler ve daha başka büyük dinler kesinlikle işe yaramaktadır".²⁷

Sonuçlarından yani insan üzerindeki etkilerinden hareketle "dinin" gerçekliğinin ve doğruluğunun kabul edilmesi, en azından kendi içinde bir çelişkiye düşmemek adına, İslâm'ın da mezkûr özelliklere sahip bir sistem olduğunu kabule götürecektir. Nitekim Watt'a göre İslâm, çölün acımasız şartları ile kuşatılmış yığınlara, umutsuzluğa kapılmaksızın hayatlarını sürdürme imkânı tanımıştır. Öyleyse bu, Watt'ın tabiriyle, İslâm'ın işe yaradığını gösterir.²⁸ Eğer İslâm bir gerçekliğe sahipse onu insanlarla buluşturan Hz. Muhammed'in de ilâhî makâmın bir elçisi yani peygamber olması gerekir. Nitekim Watt'a göre Hz. Muhammed, büyük bir peygamber ve dinî bir lider, Kur'ân ise Allah tarafından vahyedilmiş dinî ve ahlâkî bir hakikattir.²⁹ "Kur'ân âyetleri Muhammed'in şuurunda esrarengiz bir şekilde ortaya çıkmakla beraber bunlar, kesinlikle onun düşüncesinin mahsûlü değildir. O halde Kur'ân'dan söz ederken 'Muhammed şöyle dedi' veya 'böyle dedi' şeklinde konuşmak doğru olmayacaktır".³⁰ Kur'ân'ın aslî yönleri evrensel bir geçerliğe sahiptir; XXI. yüzyıl ve ötesinde yaşayacak olan tüm insanlığa kılavuz olma özelliği taşımaktadır.³¹ Watt'ın Kur'ân ile ilgili Müslüman yaklaşımına itirazı daha ziyade onun tarihi ile alakalıdır. Zira ona göre, Müslümanlardaki hâkim görüşün aksine Kur'ân, Hz. Ebû Bekir değil Hz. Osman döneminde toplanmıştır. Hz. Osman, icraatlarından dolayı yoğun tepki aldığı ve

²⁵ Watt'ın bu görüşleri için bkz., *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık*, s. 37, 40.

²⁶ a.g.e., s. 37, 39.

²⁷ a.g.e., s. 41.

²⁸ *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık*, s. 41; *İslâmî Hareketler ve Modernlik*, trc. Turan Koç, İstanbul 1997, s. 178-179.

²⁹ Bkz., *İslâmî Hareketler ve Modernlik*, s. 178. Nitekim Watt, "Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna inanıyor musunuz?" şeklinde bir soruya "Ben, Allah'ın kendi mesajını iletmek için bazı insanları seçtiğine, Muhammed'in de bu seçilenler arasında bulunduğuna inanıyorum." cevabını vermiştir. Ona göre Hz. Muhammed, "varlığında ve şahsında, ilâhî kudretin faaliyetleri görülen" bir insan, Kur'ân ise "ilâhî inisiyatifin bir ürünü ve dolayısıyla vahiy eseri" bir kitaptır. Bkz., *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, s. 8-9 (mütercimnin önsözü).

³⁰ *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, s. 37.

³¹ *İslâmî Hareketler ve Modernlik*, s. 178. Benzer görüşler için bkz., *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, s. 49.

toplumun önemli bir kısmının tenkidine uğradığı için Kur'ân'ın toplanması ile ilgili "geleneksel rivâyetler" Hz. Ebû Bekir'e işaret edecek tarzda tedricî olarak hazırlanmıştır.³² Ancak öyle anlaşılıyor ki bu durum Watt'a göre Kur'ân'ın ilâhî özüne ve sıhhatine zarar vermemektedir. Bu noktada Watt, meslektaşlarının Kur'ân hakkında yaptığı bazı yorumları da tenkid ederek şöyle der: "Çağımızdaki Kur'ân araştırmaları aslında, Kur'ân'ın sahihliği konusunda ortaya hiçbir ciddi şüphe çıkarmamıştır. Bu çalışmalarda üslup değişir, ancak çoğunlukla şüpheden ârîdir".³³

Bu düşünceleriyle Watt'ın, İslâm ve Müslümanlar açısından bakıldığında, pek çok müsteşrike göre oldukça olumlu bir tavır sergilediği söylenebilir. Nitekim o bazı Müslüman yazarlar tarafından "insaflı ve bîtaraf bir âlim" şeklinde tavsif edilir.³⁴ Watt, girişinde Müslümanların Hıristiyanlığa, Hıristiyanların ise İslâm'a karşı gösterdikleri geleneksel tavırlara işaret ve itirâz ettiği Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık isimli eserini "iki din arasındaki benzerlikler" üzerine bina etmiş, bir diyalog arayışı sergilemiştir.³⁵ Bu yönüyle Watt'ın, bütün dinlerin aynı kaynaktan geldiği ve ortak bir öze sahip oldukları gerçeğinden hareket ettiği düşünülebilir. Zira Watt, genel itibarıyla Batılı ilim adamlarının benimsediği düşünce ve ifade tarzının Müslüman-Hıristiyan diyalogunu engelleyici mâhiyette olduğunu söyler.³⁶ Bu genel düşünceye karşın "İyi bir Hıristiyanın, başka dinleri yalanlayan değil onlardaki hakikati doğrulayabilen ve hatta daha da ileri gidebilen bir kimse" olduğunu söyleyen Thomas Merton'un düşüncelerini "yol gösterici bir ilke" olarak tavsif eder ve "her zamankinden daha gerekli bir tutumu dile getirdiğine" dikkat çeker.³⁷ Yukarıda zikri geçen kitabında "Diyalogun Mâhiyeti" başlığı altında da şu değerlendirmelerde bulunur: "İslâm'la Hıristiyanlığın yaklaşması, günümüzde, ikisinin de –ve gerçekte bütün dinlerin– her yönden saldırıya maruz kaldıkları bir ortamda yer almaktadır ve bu saldırılara karşı kendi dinini savunan bir Hıristiyan, aynı zamanda Müslüman kardeşinin de bazı inançlarını savunduğunu anlar".³⁸ Bu ifadeleri ve değerlendirmeleri doğrultusunda Watt'ın, bütün dinleri birbirine eşit gördüğü sonucuna ulaşılabilir. Dolayısıyla o bir savunma refleksi olarak, sadece kendi dinini doğru ve gerçek kabul edip diğerlerini dışlayanlara katılmaz.³⁹

³² Watt, Kur'ân'a Giriş, s. 56, 64. Watt'ın Kur'ân'ın toplanması ile ilgili görüşleri ve ayrıntıları hakkında ayrıca bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 42-46.

³³ Bkz., a.g.e., s. 65.

³⁴ Meselâ Watt'ın The Formative Period of Islamic Thought isimli eserini İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri adı altında tercüme eden Ethem Ruhi Fiğlalı, bu kitaba yazdığı önsözde Watt'ı "müdekkik, tecrübeli, insaflı, bîtaraf" gibi ifadelerle över (bkz., a.g.e., s. VII).

³⁵ Nitekim bilimcilik karşısında dinî hakikatin tasdiki, Tanrı'nın isim ve sıfatları, Tanrı'nın sözü olarak kutsal kitap, yaratıcı Tanrı, tarihin sahibi olarak Tanrı, Tanrı-insanlık ilişkisi gibi iki din arasında benzerlik arz eden konularını işlediği eserin son kısmında Watt, "bu kitaba baştan bir daha bakınca, esas plana bilinçli bir şekilde konmuş bir husus olmamasına rağmen, iki din arasındaki benzerliklere önem verdiğimi anladım" demektedir (bkz., Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık, s. 213).

³⁶ Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 8 (mütercimnin önsözü).

³⁷ Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık, s. 24.

³⁸ a.g.e., s. 23.

³⁹ Watt, İslâm'daki Kitâb-ı Mukaddes'in tahrif edildiği öğretisiyle Hıristiyanlıktaki çarpıtılmış İslâm imajını bu tutuma örnek gösterir (bkz., Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık, s. 23). Watt'ın dinlerin eşitliği konusundaki bazı görüşleri ve bunların değerlendirilmesi için bkz., Yaran, Cafer Sadık, "Watt'a Göre Oryantalist Bakışın Felsefi, Pluralist ve Liberal Versiyonu", Oryantalistlerin Gözüyle İslâm, İstanbul 2003, s. 228-229.

Bu düşüncelerine rağmen Watt, başka bir din hakkında uzun bir süre ve derinlemesine araştırmalar yapan bir insanın iç dünyasında, şu veya bu şekilde giderilmesi gereken, büyük bir gerginlik doğduğunu da itirâf eder. Bununla birlikte ona göre bir insan, ileri bir seviyede, hem tatbik ettiği hem de inceleyip araştırdığı dinin hakkını verebilir; her ikisi karşısında da tarafsız kalabilir. Bu değerlendirmelerin ardından Watt, zikrettiği bu ideal seviyeye ulaştığını, fikrî bakımdan İslâm ve Hıristiyanlığa karşı tarafsız bir konumda bulunduğunu söyler.⁴⁰ Ancak çeşitli eserlerine bilerek veya bilmeyerek serpiştirilmiş bazı cümleleri, mensubu olduğu dinle, hakkında araştırmaya yaptığı İslâm arasında, en azından kendi iç dünyasında, "daha" şeklinde başlayan bazı değerlendirmelerden de kurtulamadığını düşündürmektedir. Nitekim Watt, günümüz dünyasında büyük dinlerin karşıt güçlere karşı müttefik oldukları gerekçesiyle dinî alanda sadece Hıristiyanlığı değil genel olarak "dini" savunma gayretiyle kaleme aldığını söylediği⁴¹ Dinlerde Hakikat isimli kitabının son kısmında özetle şu değerlendirmelerde bulunur: Büyük dinler arasında bilinçli bir rekâbet ve üstünlük çekişmesi vardır. Ancak dünya ekonomik ve politik alanda birleşmekte, bir entegrasyona yani "tek bir topluluk" olma yoluna gitmektedir. Bu durum dünyayı kaçınılmaz şekilde "bir" dine sevk etmektedir. "Tek din" olma yolundaki mücadele, entelektüel boyutlarda değil "semere" kriterine göre çözülecek gibi görünmektedir. Yani insanlar, hangi dinin kendilerine daha çok yardım edeceğine bakacaklardır. Kendini bu çerçevede düzenleyen dinler birbirleriyle rekâbette başarılı duruma geleceklerdir.⁴² Watt, daha sonra bu konudaki adayını açıklar: "Bana göre, her ne kadar kaçınılmaz olmasa da Hıristiyanlığın, belki gelişmiş bir form içerisinde, dünya dini haline gelmesi ihtimâl dışı değildir. Eğer böyle olursa bu, onun entelektüel açıdan üstün olduğu iddiasından değil fakat daha ziyade gerek bireysel ve gerekse toplumsal açıdan Hıristiyanların hayatındaki semerelerinin üstünlüğü bakımından olacaktır".⁴³ Hıristiyanlıkla rakipleri arasında entelektüel planda bir fark bulunmadığını söyleyen ve bu çerçevede meselâ İslâm'ı "insanlığın kurtuluş planında yeri bulunan, İbrahimî tevhid inancının ayırdedici bir versiyonu" şeklinde takdim eden⁴⁴ Watt'ın bu yaklaşımı bir iç tutarlığa delâlet edebilir. Ama en azından semere yani işe yararlılık açısından Hıristiyanlık, ona göre rakiplerinden "daha" üstündür. İslâm ile ilgili bazı değerlendirmeleri, bu üstünlük derecesi hakkında daha net fikir verecek tarzdadır. Ona göre "İslâm, gerek menşei ve gerekse daha sonraki zamanlar itibarıyla başka din ve entelektüel hareketlerden bağımsız değildir, ama yine de Allah'ın dünyaya yönelik gayesinde başka dinlerle birlikte İslâm'ın kendine özgü bir yeri vardır".⁴⁵ İlk bakışta İslâm'a "özgün bir değer" atfeden bu cümleler, aynı bağlamdaki başka değerlendirmeleri ile birlikte düşünüldü-

⁴⁰ a.g.e., s. 14.

⁴¹ Bkz., Dinlerde Hakikat, s. 11.

⁴² Bkz., a.g.e., s. 207-213.

⁴³ a.g.e., s. 213. Ancak Watt'a göre Hıristiyanlık, en azından hal-i hazırda bu beklentiyi gerçekleştirecek durumda değildir. Zira ona göre başta gelen Hıristiyan ülkelerden bazıları, bugün ırkçılık problemi yaşamaktadır. "İmdi" der Watt "kendi mensupları arasında görülen ırkçılık afetiyle başa çıkamayan bir dinin, diğer dünya problemlerinin çözümüne katkıda bulunması elbette mümkün değildir." Watt daha sonra sözü İslâm'ın bu konudaki yerine getirir ve şöyle der: "Geleceğin yegane dininin esas çerçevesini temin etme iddiasında İslâm, şüphe yok ki güçlü bir yarışçısıdır." Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 173.

⁴⁴ Bkz., İslâmî Hareketler ve Modernlik, s. 179.

⁴⁵ İslâmî Hareketler ve Modernlik, s. 134.

ğünde ortaya farklı bir durum çıkmaktadır. Zira Watt'ın, başta İslâm olmak üzere, insanlığın kurtuluşu için Allah tarafından hazırlanan planın belli birer parçası olduğunu söylediği "diğer" dinlerin bu bütünlük içindeki yerleri Hıristiyanlığa göre takdir edilmektedir: "Tanrı, kültürel arka planları resmî Hıristiyan kuramının Yunan formüllerini kabul etmeyecek durumda olan birçok insana bir kurtuluş ölçüsü getirmek için Muhammed'i kullandı. Bu şekilde Tanrı'nın, insanlığın kurtuluşu planının yerine getirilmesinde Hıristiyanlığın kısa düştüğü bir noktada Muhammed'e ve İslâm'a yer verildi".⁴⁶ Bu değerlendirmeleri ile Watt, İslâm'ın ve Hz. Peygamber'in, Hıristiyanlığın yüksek ve mürekkep değerlerini kabul etmeyen veya belki de bunu anlama seviyesine ulaşamamış insanların kurtuluşu için gönderildiğine işaret etmektedir. Ona göre bu bağlamda İslâm'ın ve Hıristiyanlığın öğretileri arasında mâhiyet farkı değil, muhatapların durumuna göre ayarlanan derece farkı vardır. İslâm'ın bu öğretileri, Müslümanlarla diğer din mensuplarının aynı ortamı yoğun bir şekilde paylaşmasından itibaren şekillenmeye başlamıştır. Watt bu noktada "İbrahim'in dinine" özel bir önem verir. Zira ona göre "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ın, kaynak itibariyle Hz. İbrahim'in dinî tecrübesine dayandığı söylenebilir".⁴⁷ Bu kaynak birliğine rağmen Watt, "Yahudilik ve Hıristiyanlıktan kopmanın acil bir sebebi bulunmadığı gibi ayrılma arzusu da gerekli değildi" yönünde bir itirâz ortaya çıkabileceğini söyler ve buna "insanlık tarihinde bu nevi ayrılıklar sık sık ortaya çıkmıştır" diyerek cevap verir. Sonra da "Düşünce tarzları açısından Müslümanlarla Hıristiyan Nasturiler arasında önemli bir fark bulunmadığı" hatırlatmasında bulunur.⁴⁸ Ancak kanaatimizce burada önemli olan "aynı zihniyet, kültür ve dinden birçok şeyin Araplara da geçmesi"dir.⁴⁹ İşte bu noktada onun Kur'ân ile ilgili görüşlerinin hatırlanması faydalı olacaktır. Yukarıda ana hatlarıyla ifade ettiğimiz üzere Watt'a göre Kur'ân için "insanî bir kaynaktan" bahsetmek yanlıştır. "Fakat" der Watt "öte yandan Kur'ân, Hz. Muhammed'in çağdaşı olan Araplara hitap ettiği için, o devrin Arap zihniyetinden, Yahudi ve Hıristiyanlar arasında dolaşan fikirlerden veya yine aynı devirde Orta Doğu'da mevcut olan diğer fikir akımlarından ne ölçüde etkilenmiş olabileceğini –bütünüyle İslâmî açıdan bile- tartışma konusu etmek pekâla mümkündür". Yani Watt'a göre Kur'ân'ın kaynaklarından değilse bile "onun tefekkürünün kaynaklarından" bahsetmek mümkündür.⁵⁰ Dolayısıyla XIX. yüzyıl ilim dünyasına ait olan ve bizzat kendisinin "hatalı" bulduğu "bir şeyin kaynağını, nereden geldiğini tespit edince, o şeyin mâhiyeti hakkında ciddî ipuçlarının elde edilmiş olduğu" yönündeki tavrı⁵¹ Watt da sergilemiş; diğer Oryantalistler gibi İslâm vahyine

⁴⁶ Yaran, "Watt'a Göre Oryantalist Bakışın Felsefi, Pluralist ve Liberal Versiyonu", s. 229'dan naklen Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm, der. Abdullah Topçuoğlu-Yasin Aktay, Ankara 1996, s. 344-345. Watt, Araplarla Hıristiyanlar arasındaki kültür farkına sık sık temas eder. Meselâ "çöldeki saf düşünce yapısına sahip Arap" ve "kıvrak zekalı şehirli Hıristiyan" tavsifi için bkz., İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu, trc. Ulvi Murat Kılavuz, İstanbul 2001, s. 109. "Mekke ve Medine'nin sınırlı ufukları"na rağmen "yeni müslüman olanların, eskilerine göre daha kültürlü" olduğu yönündeki bazı değerlendirmeler için bkz., "Created in His Image: A Study in Islamic Theology", Early Islam, Collected Articles, Edinburgh 1990, s. 94.

⁴⁷ Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 122-123.

⁴⁸ a.g.e., s. 140.

⁴⁹ a.g.e., s. 126.

⁵⁰ Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 51-52.

⁵¹ Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 52.

kaynak bulmak için uğraşmıştır. Ona göre Kur'an, Hz. Peygamber üzerindeki ehl-i kitab etkisinin sonucu ortaya çıkmış değildir belki ama bu, daha ileri bir seviyede ve daha mürekkep bir tesirden bahsetmemize de engel değildir. Zira ona göre Kur'an, I/VII. yüzyıl Araplarının ihtiyaçlarına ve dünya görüşlerine uyarlanmıştır.⁵² Arapların bu ihtiyaçları ise, o dönemde iletişim halinde buldukları eski kültürlerin öğretileri ve dünya görüşü doğrultusunda şekillenmiştir. Watt'a göre "bu dünya görüşünün tek ve tutarlı bir sistem olduğunu düşünmemiz gerekmez. Genel mulâhazalar ve bu arada Kur'an'ın incelenmesi gösteriyor ki, Arabistan'da çeşitli kaynaklardan derlenmiş bir fikirler topluluğu mevcuttu".⁵³ Bu çerçevede Arapların sahip olduğu kozmoloji görüşü⁵⁴, putperestlik inancı, cin ve şeytan, peygamberlik/elçilik, vahiy, toplum/kabile yapısı, tabiat nizâmı ile ilgili düşünceleri, tarih telakkisi, geçmiş milletlere ait hikâyeler ve daha pek çok husus, ilişki halinde buldukları eski kültürlerin kabulleri doğrultusunda şekillenmiştir ve Kur'an bu şekli dikkate almıştır.⁵⁵ Watt'ın bu düşüncesi, Kur'an'ın sahip olduğu muhtevânın, ilâhî irâdeye göre değil beşerî bakış açısına göre şekillendiği sonucuna götürecektir.

Verdiği bu bilgilerden sonra, Watt'ın İslâm ve Kur'an hakkında yaptığı değerlendirmelerin, bir bütün olarak iç tutarlılık sergileyip sergilemediğini tespit daha kolay olacaktır.⁵⁶ Zira onun bütün bu değerlendirmelerinden anlaşıldığına göre İslâm, başta Hıristiyanlık olmak üzere diğer kültürlerin din ve dünya görüşünü esas alan ve bunları anlayış kapasitelerine uygun bir dil ve şekille muhataplarına aktaran bir din konumundadır. Nitekim Watt bu görüşü, Oryantalistlerin geneline izâfe ederek şöyle seslendirir:

"Günümüzde batılı araştırmacılar genel olarak, İslâm'ın, Suriye ve Irak'ın fet-hini takip eden yaklaşık iki asırlık ile şekillenme dönemi içinde, nâzil olduğu topraklardaki kadim kültürünü sahip olduğu mirasın özünü kendinde topladığı kanaatindedir".⁵⁷ "Müslümanların aldıkları topraklarda daha önce varolan kültür unsurları İslâm'ın içinde erimiştir".⁵⁸ "...İslâm, bu yeni vasattan birçok hâricî unsurları alarak onları kendi potasında eritme sûretiyle bu duruma mukâbele etmiştir".⁵⁹

Watt'a göre İslâm'ın bu eski mirası özümsemesi, Hıristiyan veya Yahudi iken İslâm'a giren daha kültürlü insanlar veya eski inançlarına bağlı kişilerle temâs halinde

⁵² Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 51; İslâmî Hareketler ve Modernlik, s. 178.

⁵³ Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 60.

⁵⁴ Nitekim Watt'a göre Kur'an'ın bahsettiği "yedi gök" (Fussilet 41/12) anlayışı muhtemelen Yunan felsefesinin az çok bilindiği yerlerden Arabistan'a girmiştir (bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 63). Dolayısıyla Watt'a göre Kuran, İslâm'dan önce mevcut olan kozmolojik fikirleri sadece hatırlatmakla kalmamış, aynı zamanda onların bazılarını kendi görüşlerine dâhil etmiştir. Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 61.

⁵⁵ Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 56-69.

⁵⁶ Bu konuda paralel değerlendirmeler ve özellikle Watt'ın İslâm vahyi konusundaki görüşlerin eleştirileri hakkında bkz., Reçber, Mehmet Sait, "Watt ve İslâm Vahyinin Kaynağı: Eleştirel Bir Analiz", Oryantalizm Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu Tebliğleri, Ankara 2003, s. 201 vd.

⁵⁷ Bkz., "Created in His Image" s. 94. Watt bu görüşünün çeşitli eserlerinde tekrarlar. Nitekim İslâm Nedir? (trc. Elif Rıza, İstanbul 1993) isimli kitabının muhtelif yerlerinde Kur'an'ın ve İslâm mesajının bir yenilik olmadığını, detayda olmasa bile aslında önceki mesajlarla bir benzerlik taşıdığını vurgular (meselâ bkz., a.g.e., s. 17, 18, 19-20 vb.).

⁵⁸ Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 128.

⁵⁹ a.g.e., s. 129.

olan Müslüman âlimler eliyle olmuştur. Bu yollardan her ikisi de eski Yunan kültürünün fikrî yönlerinin önemli bir kısmının İslâm'a girmesine yardım etmiştir. Bu durum Watt'a göre "başlangıçta bir kuvve halinde bulunan şeylerin fiile geçmesinden ibarettir".⁶⁰ Watt'a göre özellikle mühtediler, İslâm'ın özünde bulunmayan dinî tasavvurları uydurdukları hikâyelerle Hz. Peygamber'e izâfe etmişlerdir.

Watt'ın bu son değerlendirmeleri, İslâm'ın diğer dinlerle ilişkisi yanında onun temel kaynaklarından olan hadislerle ilgili bazı iddiaları da içerdiğinden özellikle dikkate alınmak durumundadır.

III. WATT'IN HADİS ALGISI VE SOMUT BİR ÖRNEK: SÜRET HADİSİ

Genel olarak Watt'ın hadis algısı diğer Batılı ilim adamlarından çok da farklı değildir. Hatta "bir hadis nizâmının teşkili" ile ilgili düşüncelerini hemen tamamıyla Joseph Schacht'ın görüşleri üzerine bina eder ve bunu açıkca söyler.⁶¹ Bu genel kabule göre, yukarıda da kısaca temas edildiği üzere, İslâm'ın zuhûrundan önce farklı dinî düşüncelere sahip olan insanlar müslüman olmaya başlamış, zamanla sahip oldukları kültürel birikimi de topluma yayma gayretine girmişlerdir. Watt'a göre, bu kültür nakli hadisler yoluyla olmuştur. Nitekim Watt bu sürece şöyle işâret eder:

"(Bu insanlar) zamanla kendi kültürlerini İslâm'a sokmanın bir yolunu buldular. Tek yapmaları gereken, düşüncelerini, uydurdukları bir hikâyeye ile Muhammed'e söyletmektir. Bu hikâyeler, toplumun vahye dayalı yönünü teşkil eden hadislerin çok büyük bir kısmına nüfûz etmiştir. Bu metotla Yahudi ve Hıristiyanlara ait tasavvurlar, Gnostik ve diğer gayr-i İslâmî düşünce ve uygulamalar İslâm'a sokulmuştur".⁶²

Watt'a göre hadis uydurma faaliyetleri bu çerçeveye sınırlı kalmamış, ilk iki asır boyunca Müslümanlar, kendi aralarında meydana gelen itikâdî ve amelî tartışmalarda da aynı metoda başvurmuşlardır. Yani onlara göre hadisler de bu dönemdeki dinî, tarihî, sosyal, kültürel vb. gelişmelerin ve müslüman toplumun tüm bu konulardaki ihtiyaçlarının ürünüdür. Bunun en bâriz örneklerini toplumda çok canlı bir şekilde yürütülen fıkıh çalışmalarında görmek mümkündür. Nitekim Watt'a göre, meselâ Kûfeli fıkıh ulemâsından Hammâd b. Ebî Süleymân (ö.120/738), o devirde Kûfe'de genel kabul gören görüşleri önce hocası İbrahim en-Nehaî'ye (ö.95/714) isnâd etmiş, daha sonra da onun bu düşünceleri İbn Mesud'un (ö.32/652) ashâbından aldığı iddia etmiştir. Ancak isnâd işlemi burada son bulmamış ve bu görüşler İbn Mesud'un bizzat kendisine atfedilmiş ve son adım olarak da bunların Hz. Peygamber'in sünneti olduğu söylenmiştir.⁶³ Bu çerçevede "Emevîlerin (41-132/661-750) ilk dönemlerinde, daha sonraları olduğu gibi muntazam bir hadis nakli bulunmadığını"

⁶⁰ Bkz., Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 128. Watt'ın benzer görüşleri için ayrıca bkz., "Created in His Image" s. 94.

⁶¹ Nitekim bu konudaki görüşlerini "Joseph Schacht'ın ve diğerlerinin görüşlerine uyarsak..." giriş cümlesi ile verir ve dipnotta, burada vereceği malumatta onun Introduction to Islamic Law isimli eseriyile Coulson'un History of Islamic Law adlı çalışmasını takip edeceğini söyler (bkz., İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, s. 321 ve aynı sayfadaki 6. dipnot). Aynı konuyla ilgili olarak Schacht'a başka bir atıf için bkz., "Created in His Image" s. 95 (140. dipnot).

⁶² Bkz., Watt, "Created in His Image: A Study in Islamic Theology", s. 94.

⁶³ Bkz., İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 322.

söyleyen⁶⁴ Watt, "üçüncü/dokuzuncu asrın ortalarında isnâdî mevcut binlerce hadisin tedâvülde olduğunu" ifade eder.⁶⁵ Watt tüm bu görüşlerini, kendisinin de ifade ettiği gibi, doğrudan Schacht'tan almıştır.⁶⁶ Daha sonra Watt, "Schacht ve Coulson'un gözünden kaçmış olduğu anlaşılan bir teferruat" üzerinde durur. Ona göre, toplumda cârî tatbikâtın hepsinin, isnâdlı hadislerle tasdik edilemeyeceğinin farkına varılmış ve bu nedenle mütevâtir hadis kavramı ortaya konmuştur. Böylece "yaşayan gelenek" mefhûmu yeni bir kisve altında canlandırılmıştır.⁶⁷

Watt'ın, hadislerin ortaya çıkışı ve bir hadis nizâmının teşekkülü ile ilgili bu görüşlerini "Created in His Image: A Study in Islamic Theology" (Tanrı Sûretinde Yarattırma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma) isimli makâlesinde⁶⁸ somutlaştırdığı görülür. Makâlesinin hemen girişinde, diğer dinlere mensup insanların yoğun bir şekilde yaşadığı Suriye ve Irak'ın fethinin, İslâm düşüncesinin teşekkül ve şekillenmesinde oynadığı rolden bahseder. Ona göre, din değiştirip İslâm'a giren bu insanlar, önceki Müslümanlara göre daha kültürlüdür ve dinî konularda farklı tasavvurlara sahiptir. Bu unsurlar zaman içinde, kendi düşüncelerini Hz. Peygamber'e izâfe ederek yani "hadis" görünümü altında İslâm'a sokmaya başlamışlardır. Watt'a göre bu çabanın en somut örneklerinden biri de "Allah'ın Âdem'i kendi sûretinde yarattığına" işâret eden hadistir. Watt'a göre

*"Tekvîn'de yer alan 'Tanrı'nın insanı kendi sûretinde yarattığı' fikrinin İslâm'a sokulması yönünde bir teşebbüste bulunulmuştur... Multtemelen Yahudilik veya Hıristiyanlık geçmişi bulunan bir Müslüman, Muhammed'in bir defasında 'Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı' dediğini nakledince ilk adım atılmış oldu. Bu hadisin bir muhtedî tarafından uydurulduğu noktasında doğrudan olmasa da dolaylı delillerin olduğu kesindir."*⁶⁹

Bir yazının inşası yani zihindeki muhtevânın takdim tarzı şüphesiz yazarın anlayışı ile ilgilidir. Ancak Watt'ın makâleye başlama tarzı ve hemen girişte İslâm ve hadis ile ilgili olarak yaptığı yorumlar, yazının devamında söyleyeceği şeylerin mâhiyeti hakkında fikir vermektedir. Kısaca ifade edecek olursak bu yazı, eldeki bazı bilgilerin zihindeki temel yargıyı doğrulayacak tarzda yorumlanmasından ibarettir. Yani tümevarım değil tümdengelim metodu uygulanmıştır. Bu da okuyucuda, meselenin bir "ilim adamı" vasfıyla değil İslâm'ın dışındaki bir dine "mensubiyet" duygusuyla inceleneceği intibânu uyandırmaktadır. Hatta ilk Müslümanların sınırlı ufukları; İslâm'a sonradan girenlerin kültür seviyeleri; bunlar tarafından uydurularak Hz. Peygamber'e izâfe edilen bilgilerin, dinin vahyî kısmını teşkil eden hadislerin büyük kısmına nüfûz etmesi; pek çok kültüre ait düşünce ve uygulamaların İslâm'a

⁶⁴ Bkz., İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 82.

⁶⁵ Bkz., a.g.e., s. 322-324.

⁶⁶ Krş. Schacht, An Introduction to Islamic Law, Oxford 1982, s. 31-33. Schacht, görüşlerin selefî faaliyetinde İbn Mesud yanında Hz. Ali'ye de vurgu yapar. Bu iki sahâbînin Kûfe fıkhi açısından taşıdığı değer ile ilgili bazı iddialar için bkz., a.mlf., The Origins, s. 30-32.

⁶⁷ Bkz., a.g.e., s. 324.

⁶⁸ W. Montgomery Watt'ın, İslâmî ilimlerle ilgili çeşitli yazılarının toplandığı Early Islam, Collected Articles (Edinburgh 1990) isimli kitabının 94-100 sayfaları arasında yer alan "Created in His Image: A Study in Islamic Theology" başlıklı bu makâlesi, tarafımızdan terceme edilerek Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, Bahar 2006, s. 253-261'de yayınlanmıştır.

⁶⁹ "Created in His Image", s. 94. Wensinck'e göre de "Kitâb-ı Mukaddes'de bulunan bu fikir, çok muhtemel olarak, hadise geçmiştir". Bkz., "Sûret", İA, XI, 48.

dâhil edildiği yönünde yapılan bazı değerlendirmeler, meseleye sadece “başka” bir din mensûbu olarak değil bir “hasım” gözüyle bakıldığını düşündürmektedir. Zira bu cümleler dinler arasında bir üstünlük yarışından öte bir meşrûiyet ve sıhhat sorgulaması izlenimi uyandırmaktadır. Özellikle, diğer din mensuplarınca İslâm’ın vahyî/ilâhî yönüne müdâhale edilmiş olması, bu dinin orijinalitesi hakkındaki düşüncelerin bir yansımasıdır. Dolayısıyla, her şeyden önce bu özelliği yazıya “duygusal” ve dolayısıyla “subjektif” bir görünüm vermektedir. Bir râhibin oğlu olarak dünyaya gelen, çocukluğunda iyi bir Hıristiyan eğitimi alan, Oxford’da teoloji kurslarına katılıp rahip olan ve bir süre bu alanda hizmet veren Watt’ın içinde bulunduğu bu duygu yoğunluğu, onun İslâm’a bakışını etkilemiştir, denilebilir. Bu noktada onun bizzat kendisiyle ilgili olarak “bilimsel olmaya çalışıyorum ve aynı zamanda iyi bir Hıristiyanım”⁷⁰ değerlendirmesinin hatırlanması gerekir. Bu noktada, özellikle hadis ve Sünnet alanında yaptığı çalışmalarla ilim dünyasında adından sıkça bahsettiren G. H. A. Juynboll’un bir değerlendirmesine atıf da faydalı olacaktır. Başta Schacht olmak üzere bazı meslektaşlarının kullandığı üslûbu “kibirli” bulan ve Müslümanları incittiğini söyleyen Juynboll, aynı hatayı tekrarlamama gayretinde olduğunu söylemektedir. Ona göre, Müslümanların özellikle hassas olduğu Kur’ân ve hadis ile ilgili meselelerde, araştırmacı daha da dikkatli olmalıdır. Şüphesiz bu, ulaşılan neticelerin açıklanmaması veya neşredilmemesi mânâsına gelmez. Ancak kullanılan üslûbun da, meselâ bir kültür çatışmasına sebep olmaması gerekir. Onun üslûba yaptığı bu vurgunun arkasında yatan temel sebebin sırf ilmî olma çabasından mı yoksa başka sebeplerden mi kaynaklandığı, bu konuda kendi içinde çelişkilerinin olup olmadığı tahlil edilmesi gereken hususlardır.⁷¹ Ancak Juynboll’un bu değerlendirmelerinde dikkat çeken ilk nokta, Batıda yapılan bazı çalışmalarda sergilenen usûl ve üslûbun, Müslümanlar bir tarafa, Batılıların dahî dikkatinden kaçmadığıdır.

Dinî ve ilmî açıdan böyle bir ortamı yaşayan Watt’ın, makâlesini iki temel kısmı ayırdığı görülmektedir: Çeşitli versiyonlarından hareketle hadisin tarihlendirilmesi ve hadisin, İslâm düşünce dünyasının şekillenmesine etkisi veya, objektif bir bakış açısına göre söyleyecek olursak, zaten şekillenmiş olan bu dünyadaki yankıları.

A. Hadisin Tarihlendirilmesi:

Watt’ın Sûret Hadisi’nin tarihlendirilmesinde isnâdı, metni ve hadisin yer aldığı ilk kaynakları dikkate aldığı görülmektedir. Nitekim ona göre bu hadis dört aşamalı bir süreçten geçmiştir:

1. Hadisin uydurulması ve ilk yorumları: Yahudi veya Hıristiyanlık geçmişi bulunan bir Müslüman, Tevrât’ın Tekvîn bölümünde yer alan “Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı” ifadesini, bu en basit formuyla Hz. Peygamber’e izâfe etmiş ve bir başka Müslüman bunu hadis zannederek nakletmiştir. Hadisin uydurulma tarihi Watt’a göre yaklaşık 81/700 yıllarıdır. Bu ilk adımda Müslümanlar, hadisi Yahudi-Hıristiyan anlayışına göre yani “Tanrı-insan benzeşmesi” mânâsında yorumlamaktadır.⁷²

⁷⁰ Bkz., Dinlerde Hakikat, s. 11 (yazarın önsözü).

⁷¹ Juynboll’un hadis çalışmaları, bunlardaki usûlü, üslûbu, araştırmaları neticesinde ulaştığı bazı neticeler ve özellikle üslûba yaptığı vurgunun arkasında yatan sebepler hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz., Ertürk, Mustafa, “Hadis Oryantalisti G.H.A. Juynboll: Hadis/Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları”, Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı’da İslâm Çalışmaları Sempozyumu Tebliğleri, Ankara 2003, s. 251-272.

⁷² “Created in His Image”, s. 94-95.

Görebildiğimiz kadarıyla Watt, hadisin geçirdiği süreç ile ilgili olarak verdiği tarihleri, isnâd ile alakasını kurduğu kişilerin vefâtından 15-20 yıl öncesine nispetle tespit etmektedir. Meselâ hadisin uydurulma tarihi olarak verdiği 81/700 yılı, muhtemelen, hadisin Buhârî ve Müslim gibi meşhur bazı kaynaklardaki rivâyetlerinin⁷³ senesinde yer alan ve 101/719 tarihinde vefât eden Hemmâm b. Münebbih ile ilgilidir. Rivâyet bu şekliyle, sahâbî Ebû Hureyre'nin (ö.59/679), Hemmâm b. Münebbih'e yazdırdığı hadis sahifesi (Sahife-i Sahîha)⁷⁴ içinde yer almaktadır. Bu bilgidен hareketle Watt'a, "Allah'ın, Hz. Âdem'i kendi sûretinde yarattığı" bilgisinin hadis formunda uydurulması işi, daha erken bir tarihe yani sahâbî Ebû Hureyre'ye nispet edilebilecekken neden yaklaşık otuz sene sonrasına yani Hemmâm'a izâfe edilmektedir?" şeklinde bir soru yöneltilebilir. Dolayısıyla hadis en geç, Watt'ın ileri sürdüğü 81/700'de değil, Ebû Hureyre'nin vefât tarihi olan 59/679'da rivâyet ediliyor olmalıdır. Zira Ebû Hureyre, Hz. Âdem'in sûretinden bahseden hemen bütün merfû rivâyetlerin ortak sahâbî râvîsidir. Bu noktada ise Watt'a "Hz. Peygamber'den rivâyette bulunan pek çok sahâbî varken, bu hadisin bütün versiyonları neden Ebû Hureyre'ye izâfe edilmektedir?" şeklinde bir başka soru daha sorulabilir. Ancak Ebû Hureyre'nin böyle bir bilgiyi uydurup Hz. Peygamber'e izâfe ettiğinin kabul edilmesi, bu rivâyetin yer aldığı sahifenin varlığını kabul etmek mânâsına gelebilir. Zira Hemmâm bu hadisi, sahifeden rivâyet etmektedir.⁷⁵ Bu ve benzeri dokümanlar, hadislerin daha Hz. Peygamber döneminde yazılmaya ve kayıt altına alınmaya başladığını gösteren önemli delil ve belgelerdir.⁷⁶ "Bu durumda akla gelebilecek ikinci ihtimâl ise Watt'ın, hadisin hadis kitaplarındaki bütün senedlerini iyi incelememiş olduğudur.

Diğer taraftan Watt'ın ifadesiyle "Yahudilik veya Hıristiyanlık geçmişi" bulunmasa bile ehl-i kitâpla ilişkiler sâdedinde gündeme gelmesi gereken kişi, Hemmâm değil ağabeyi Vehb b. Münebbih'dir (ö.110/728). Zira Vehb, "ehl-i kitâba dair çok şey bilen ve bütün dikkatini bu yöne sarfeden" birisi olarak tavsîf edilen, İsrâîlî rivâyetlerle meşhur olduğuna dikkat çekilen bir râvîdir.⁷⁷ Hemmâm'ın, ağabeyinin bu birikimin-

⁷³ Abdürrezzâk, Musannef, X, 384 (19435 no'lu hadis); Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 315; Buhârî, Enbiyâ, 1; İstîzân, 1; Müslim, Cennet, 28.

⁷⁴ Bu sahife Muhammed Hamidullah tarafından geniş notlar ilâvesiyle neşredilmiş ve M. Ragıb İmâmoglu (Ankara 1966), Talat Koçyiğit (Ankara 1967) ve Kemâl Kuşçu (İstanbul 1967) tarafından Türkçeye çevrilip yayımlanmıştır. Bu sahifenin Dr. Rifat Fevzi Abdülmuttalib tarafından "Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih 'an Ebî Hureyre" ismiyle yapılmış tahkîkli bir baskısı da vardır (Kahire 1985).

⁷⁵ Nitekim Ahmed b. Hanbel hadisi, Müsned'ine tamamını aldığı bu sahife içerisinde doğrudan Abdürrezzâk'tan; Müslim ise yine bu sahifeden olduğuna delâlet eden lafızlarla hocası Muhammed b. Râfî'den nakletmiştir. Müslim'in naklettiği bu hadisin senesinde yer alan Hemmâm *هَذَا مَا خَلَقَ بِهِ أَدَمَ مِنْ تُرَابِ عَرْنَ رَسُولِ* (Bu, Ebû Hureyre'nin bize Hz. Peygamber'den naklettiği hadisler içinde yer almaktadır) demektedir. Buhârî ise her iki rivâyetinde de sahifede bulunan hadislerden olduğuna delâlet edecek bir vurgu yapmaz. Öyle anlaşılıyor ki Buhârî, hadisi hocalarından nakletmeyi tercih etmektedir. Nitekim Fuat Sezgin, Buhârî ve Müslim'in bu sahifeden hadis nakli konusunda şunları söylemektedir: "Buhârî ve Müslim'in mezkûr Sahife'nin büyük bir kısmını iktibâs ettikleri anlaşılıyor. Müslim'in ekseriyetle ilk kaynağına müracaat etmiş olmasına mukâbil Buhârî umumiyetle ondan iktibâs eden şeyhleri vasıtasıyla faydalanmıştır" (bkz., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 272. Aynı tesbit için ayrıca bkz., a.g.e., 67).

⁷⁶ Çok erken dönemde yazılmış hadis eserleri (risâle, cüz vb.) hakkında geniş bilgi için bkz., A'zamî, Muhammed Mustafa, İlk Devir Hadis Edebiyatı (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, s. 34 vd.

⁷⁷ Bkz.; Zehebî, Mîzânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl, Beyrut trs., IV, 352; Tezkira, I, 101.

den istifâde edip etmediği tartışma konusu olmuştur.⁷⁸ Ancak görebildiğimiz kadarıyla Hemmâm, “güvenilir” olduğu konusunda münekkidlerin hemfikir olduğu râvîlerdendir. Hocaları ve öğrencileri sayılırken, ağabeyi Vehb’in kendisinden rivâyette bulunduğu değinilmiş fakat kendisinin ondan hadis naklettiği yönünde bir bilgi verilmemiştir.⁷⁹

2. Watt’a göre bu hadisle ilgili ikinci adım, yeniden yorumlanmasıdır. Zâhirinden çıkan “Tanrı-insan benzeşmesi” yönündeki mânâ, İslâm akâidine ters düştüğü için, hadis yeniden yorumlanmıştır. Bu yeni yoruma göre hadisin anahtar kavramı olan “sûratihi” kelimesindeki “he” zamiri Âdem’e delâlet etmektedir. Yani Allah Âdem’i, daha sonra dünyada görünümüne çıkan şekliyle yaratmıştır. Yoksa o cennetten dünya hayatına geçiş sürecinde sûret değişikliğine uğramamıştır. Ancak bu yorum tarzını anlamak sıradan Müslüman için zordur. Bu nedenle sıradan insan zamiri hâlâ Allah’a izâfe etmektedir.⁸⁰

Watt, ikinci aşama yani “hadisin yeniden yorumlanması” süreci için net bir tarih tespit etmemiştir. Ancak üçüncü adım için 132/750 tarihi verildiğine göre ikinci aşama, hadisin uydurulduğu 81/700 ile başlayıp 132/750’ye kadar süren yaklaşık 50 yıllık zaman dilimi için geçerli olmalıdır. Metnin müdâhaleye uğrama süreci üçüncü adımla başladığına göre hadis, yaklaşık 50 yıl kadar “Allah Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır” şeklindeki en basit formuyla nakledilmiş olmalıdır. Halbuki görebildiğimiz kadarıyla hadis kitaplarında bu hadisin bu cümleden müteşekkil bir rivâyeti yoktur.⁸¹ Bu hadis üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, hadisin bu tek cümleden ibaret şeklinin kullanılması, hatalı bir ihtisârdır. Dolayısıyla Batıda ve İslâm dünyasında bu hadis ile ilgili olarak yapılan farklı hatta birbirlerine zıt yorumların sebebi, bağlamından koparılıp nakledilmesidir.⁸² Doğrudan hadis rivâyetine hasredilmemiş kitaplar için benzer ihtisârlar bir dereceye kadar hoş karşılanabilir. Zira bunların birinci önceliği hadisin nakli değil anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Görebildiğimiz kadarıyla Watt da, hadisin tarihlendirilmesi konusunda başta İbn Kuteybe gibi doğrudan hadis rivâyetini amaçlamayan müelliflerin eserlerini dikkate almıştır. Ancak bir hadisin rivâyet farklarını araştırmayı hedefleyen bir çalışmanın hadis eserlerini incelemesi gerekir. Kaldı ki elimizde, İbn Kuteybe’den daha önce vefât etmiş Ma’mer b. Râşid (ö.153/770), Abdürrezzâk (ö.211/827), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Buhârî (ö.256/870), Müslim (ö.261/875) gibi isimlere ait rivâyetü’l-hadîs çalışmaları vardır. Dolayısıyla bir hadisin rivâyet keyfiyeti, asıl kaynakları olan hadis kitaplarından araştırılmalıdır. Ancak Watt, bir ön kabul olarak “hadisler, Müslümanlar arasındaki çeşitli ihtilâflardan doğmuştur” kanaatinde olduğu için araştırmasını kelâm ve tasavvuf kaynaklarına yoğunlaştırmıştır. Diğer taraftan Watt’ın atıfta bulunduğu bu

⁷⁸ Bu konuda meselâ bkz., Ünal, İ. Hakkı, “Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber’i Anlamak”, İslâmî Araştırmalar, cilt: 10, sayı: 1-2-3, yıl: 1997 (Hadis-Sünnet Özel Sayısı), s. 53.

⁷⁹ Hemmâm b. Münebbih hakkında toplu bilgi ve kaynakları için bkz., Sandıkçı, Kemal, “Hemmâm b. Münebbih”, DİA, XVII, 189.

⁸⁰ “Created in His Image”, s. 95.

⁸¹ Hadisin sadece Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde bu tek cümleden oluşan bir rivâyeti yer alır. Ancak Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah, bu cümleyi naklettikten hemen sonra şu açıklamayı yapmıştır: “Babamın kitabında ‘Boyu altmış zirâ idi’ ifadesi de yer almaktadır. Ancak bu kısmı bize nakledip nakletmediğini hatırlamıyorum.” bkz., Ahmed, Müsned, II, 323.

⁸² Bu hadis hakkında yapılmış farklı bir yorum için bkz., Kahraman, Hüseyin, “Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlîl Denemesi”, Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD), I/1, 2003, 51-70.

isimlerin, hadisle ilgili düşünceleri veya tavırları da bazı özelliklere sahiptir. Nitekim "bu hadisin bir mühtedî tarafından uydurulduğu yönünde açık değilse bile dolaylı delillerin bulunduğunu" söyleyen Watt'a göre "bu dolaylı deliller, hadis üzerinde daha sonra yapılan çalışmaların izâhı için gereklidir. Bunlar İbn Kuteybe gibi müellifler tarafından da açıkça benimsenmiştir". Ayrıca İbn Kuteybe, "Tevrat'da Âdem'in yaratılış hikâyesini okumuş ve bu hadisin 'bizzat Tanrı sûretinde' mânâsına geldiğini anlamıştır."⁸³ Dolayısıyla İbn Kuteybe'nin zikredilmesi, onun bu hadis ile Tevrat arasında bağlantı kurması ile ilgilidir. Watt'ın bu bağlamda atıfta bulunduğu isimlerden biri de "aydın Müslümanlardan" kabul ettiği Fahrüddîn er-Râzî'dir (ö.606/1209). Watt'a göre er-Râzî'nin bu konuyu ihtimâmla incelerken mezkûr hadisi tamamıyla ihmâl etmiş olması şaşırtıcı değildir.⁸⁴ Öyle anlaşılıyor ki er-Râzî'nin bu tavrı Watt'a göre "entelektüel" Müslümanın hadisi uydurma kabul ettiğini veya Tevrat'ın işaret ettiği "Tanrı'nın sûreti" mânâsı dışında Hz. Âdem veya yüzüne vurulan şahıs gibi bir başka veche sarfedilmesinin anlamsız bulunduğunu göstermektedir. Halbuki herhangi bir âlimin, bir konu hakkında vârid olmuş hatta uydurulmuş bütün hadisleri tüm formlarıyla bilmesi mümkün olmayabilir. Ayrıca bilse bile mutlaka kullanmak durumunda da değildir. Dolayısıyla hadisin, yer aldığı kaynaklara veya kullanıldığı tartışmalara göre tarihlendirilmesi her zaman doğru sonuca ulaştırılabılır. Zira bir hadisin "bilindiğini ama kullanılmadığını" tespit oldukça zordur.

3. Alternatif yorumların ortaya çıkması. Hadiste geçen "sûret" ifadesinin Hz. Âdem'e nispeti yönündeki yeni yorum halk tarafından benimsenmeyince bu kelimenin sonundaki zamir, özellikle hadisçilerin başını çektiği Sünnîlerce Allah'a ve Âdem'e değil üçüncü bir şahsa izâfe edilmeye başlamıştır. 132/750 yıllarında başlayan bu adımda hadisçiler, henüz muhâlif yorumları reddedecek bir hadis tenkidi ilmîne sahip olmadıkları için, yaptıkları yorumu desteklemek amacıyla "Allah, onun ve ona benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsün, demeyin. Çünkü Allah, Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır", "Eğer birine vurursanız yüzünden sakının. Çünkü Allah Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır", "Kölenize vururken yüzüne vurmayın. Zira Allah Âdem'i onun sûretinde yaratmıştır" hadislerini uydurmuştur. Yüze vurmaya yasaklayan bu versiyon en geç 262/875 yılında tedâvülde olmalıdır. Ancak bu yorum tarzı da entelektüel Müslümanları tatmin etmemektedir. Watt'ın ifadesine göre, bu adımı oluşturan süreç içerisinde yer alan 132/750 tarihi, hadisin "yüzüne beddua edilen kişi"ye hamledildiği versiyonlarının senedinde yer alan ve 148/765'de vefat eden Muhammed b. Aclân'a nispetle; 262/875 yılı ise "yüzüne vurulan kişi"ye hamledildiği versiyonun yer aldığı ilk kaynak olduğu düşünülen ve 272/885 veya 276/889 yılında vefât eden İbn Kuteybe'ye nispetle zikredilmiştir.⁸⁵

Araştırılan bir hadisin, birlikte zikredildiği bilgilerle aynı anda değerlendirilmesi oldukça ilmî bir tavidir. Nitekim Watt da, hadisin birlikte zikredildiği bu değişik konuları tespit etmiştir. Ancak onun eksik yönü, her bir konuyu kendi içinde mustakil olarak ele alıp rivâyet keyfiyeti olarak birbirleriyle ilişkilerini tespit etmemektir. Zira bu durum, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, hadisle ilgili temel probleme, yani

⁸³ "Created in His Image", s. 94-95, 97.

⁸⁴ "Created in His Image", s. 96.

⁸⁵ "Created in His Image", s. 95-96.

bağlamın/siyâk-sibâkın tespitine engel olmaktadır. Hadis kitaplarına mü râcaat edildiğinde görülür ki “Allah Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır” cümlesi, başlıca iki bağlamda rivâyet edilmiştir:

a. Hadisin birinci bağlamı “insanın yüzü” ile ilgilidir. Buna göre hadis yüze vurmanın veya küfretmenin yasaklanması bağlamında rivâyet edilmektedir.

b. Hadisin ikinci bağlamı ise Hz. Âdem’in yaratılış özellikleridir.

“İnsanın yüzü” ile ilgili birinci bağlamın “Kavga ederken kardeşinizin yüzüne vurmaktan sakının”⁸⁶ ve “Allah, senin ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsin, demeyin”⁸⁷ şeklinde iki değişik versiyonu vardır. Ancak bu rivâyetlerin bütün tarrikleri bir araya toplandığında, sûretten bahseden cümlenin, bu iki farklı ibâyeye ziyâde edildiği görülür. Nitekim Buhârî şârihleri bu kanaattedir.⁸⁸ Halbuki İbn Kuteybe’ye göre ilâve olan kısım “Kardeşinizin yüzüne vurmayın” cümlesidir. Ona göre bazıları -ki kasdı büyük ihtimâlle kelâmcılardır- hadise böyle bir ilâve yapmışlar ve hadîsteki “he” zamîrini madrûba yani yüzüne vurulan kişiye hamletmişlerdir.⁸⁹ Watt da, öyle görünüyor ki, kendi kurgusuna daha uygun olduğu için İbn Kuteybe’nin yorumunu benimsemiştir. Ancak dikkatli bir araştırma “Yüze vurmaktan sakının” ifadesinin aslında müstakil bir hadis olduğunu gösterecektir. Zira görebildiğimiz kadıyla hadis; Abdürrezzâk, Buhârî ve Ebû Dâvud’un birer, Müslim’in dört, Ahmed b. Hanbel’in altı rivâyetinde; üçü Ebû Sa’îd el-Hudrî, on tanesi ise Ebû Hureyre’den gelen toplam on üç rivâyette tek cümle halinde ve “Sizden biriniz kardeşine vurduğunda (bazı rivâyetlerde “kavga ettiğinde”) yüzüne vurmaktan sakınsın” şeklinde nakledilmektedir.⁹⁰ Hadisin ‘sûret’ ifadesi ile birleştirildiği Ebû Sa’îd el-Hudrî rivâyeti yoktur.⁹¹ Dolayısıyla “yüze vurmanın yasaklanması” ile “sûret” kavramının birleştirildiği rivâyetler⁹² Ebû Hureyre’ye izâfe edilerek nakledilen rivâyetlerdir. Hatta bazı rivâyetlerde, ikinci cümle olarak nakledilen “Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı” ifadesi Hz. Peygamber’e değil hadisin senesinde bulunan Abdurrahman b. Mehdî’ye (ö.198/814) izâfe edilmektedir.⁹³ Öyleyse bu iki cümle ayrı ayrı hadisler olup sahâbî râvî veya daha sonrakiler tarafından, şâhit olunan bir olay üzerine izâh veya ikâz sadedinde birbirine eklenmiş olmalıdır. Bu noktada, “yüze vurmanın yasaklanması ile ilgili cümle, eğer İbn Kuteybe ve Watt’ın ifade ettiği gibi idrâc (hadisin aslından olmayıp sonradan eklenen bir kısım) olsaydı, farklı bir sahâbîden gelen müstakil rivâyetlerinin bulunmaması gerekirdi” şeklinde bir mantık yürütülebilir. Sûretten bahseden cümlenin “Allah senin ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsin, demeyin” cümlesi ile birleştirildiği bazı rivâyetler ise Ebû Hureyre’nin kendi sözü (mevkûf) olarak nakledilmektedir.⁹⁴

⁸⁶ Bu rivâyetler için bkz., Abdürrezzâk, Musannef (Beirut 1972), IX, 444; Ahmed b. Hanbel, Müsneid, II, 244, 463, 519; Müslim, Birr, 115.

⁸⁷ Bu rivâyetler için bkz., Abdürrezzâk, Musannef, IX, 445; Ahmed b. Hanbel, Müsneid, II, 251, 434.

⁸⁸ Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, Fethu’l-Bârî, V, 229; Bedrüddîn el-Aynî, ‘Umdetu’l-Kârî, Beirut, ts., XIII, 116.

⁸⁹ Bkz., İbn Kuteybe, Te’vilu muhtelifi’l-hadîs, s. 219.

⁹⁰ Bkz., Musannef, IX, 444; Buhârî, “İtik”, 20; Müslim, “Birr”, 112-113-114-116; Ebû Dâvud, “Hudûd”, 40; Ahmed, Müsneid, II, 313, 327, 347, 449; III, 38, 93.

⁹¹ Bkz., Musannef, IX, 444; Ahmed, Müsneid, III, 38, 93.

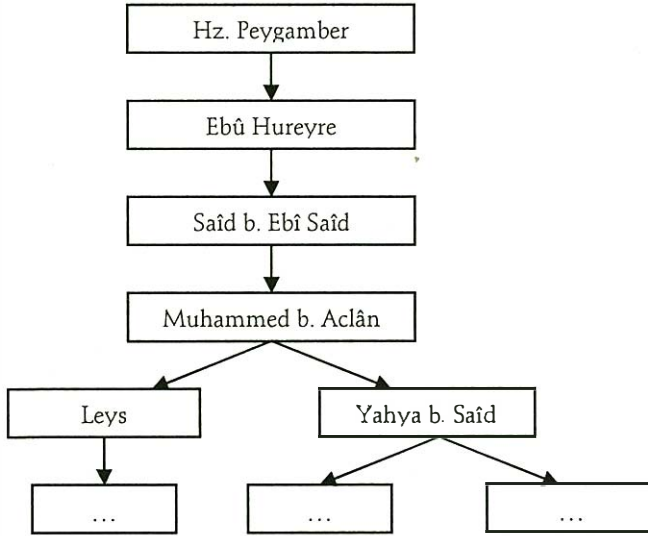
⁹² Bu rivâyetler için bkz., Abdürrezzâk, Musannef, IX, 444; Ahmed b. Hanbel, Müsneid, II, 244, 463, 519; Müslim, Birr, 115.

⁹³ Bkz., Müsneid, II, 463.

⁹⁴ Bu rivâyet için bkz., Âcurrî, Hüseyin b. Abdillâh el-Bağdâdî, eş-Şerî’a, Beirut 1983, s. 314.

Aslında Watt, bu önemli ayrıntının farkındadır. Nitekim bir dipnotta, "Allah senin ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsün, demeyin" şeklindeki bazı metinlerde Âdem'in sûretinden bahsedilmediğini, bu durumun ise iki cümlenin birleştirilmesi ameliyesinden sonraki neslin sorumlu olduğu mânâsına gelebileceğini itirâf eder. Gerçekten de Watt'ın ölçü aldığı İbn Huzeyme "Birine vurduğunuz zaman yüzüne vurmaktan sakının" hadisini naklettikten sonra "İbn Aclân rivâyetinde bu bilgiden fazlası yer almamaktadır" değerlendirmesinde bulunur.⁹⁵ Fakat Watt, "yine de çeşitli tarikler bu görüşe ters düşmektedir" diyerek bu iki cümlenin birleştirildiği rivâyetleri esas alır.⁹⁶ Zira bunun aksi, peşin hükümden uzak, objektif bir bakış açısını gerektirir ki, genel mânâda söylemek gerekirse, oryantalistlerin çalışmalarında bunu görmek oldukça zordur.

Diğer taraftan Watt'ın, "Yüze vurmaktan sakının ve 'Allah senin ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsün' de demeyin. Zira Allah Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır" hadisinin, senedde yer alan ve 148/765 tarihinde vefât eden Muhammed b. Aclân tarafından 132/750 yılı civârında uydurulduğunu iddia ederken 311/924'de vefât eden İbn Huzeyme'nin rivâyetlerini⁹⁷ esas almıştır. Yazarın verdiği bu bilgi iki açıdan dikkat çekicidir. Öncelikle uydurma faaliyeti için Muhammed b. Aclân'ın neye göre tespit edildiği sorgulanabilir. Zira bu metnin İbn Huzeyme tarafından nakledilen senedleri bir araya toplandığında şöyle bir râvî şeması ortaya çıkmaktadır:

Muhammed b. Aclân'ın bu şemadaki hususiyeti, muhtemelen, tariklerin çoğalmaya başladığı râvî yani senedlerin müşterek râvîsi olmasıdır. Halbuki aynı vasıf, senedde İbn Aclân'dan önce yer alan Saïd b. Ebî Saïd ve Ebû Hureyre için de geçerlidir. Ancak Watt bu hususu hiç sorgulamamıştır; çünkü Schacht tarafından sistemleştirilen müşterek râvî (common link) teorisi peşin olarak, kronolojik açıdan bu râvîden

⁹⁵ Bkz., Kitâbu't-Tevhîd, Beyrut 1983, s. 37.

⁹⁶ Bkz., "Created in His Image", s. 95 (140. dipnot).

⁹⁷ Bu rivâyetler için bkz., Kitâbu't-Tevhîd, s. 36-42.

öncesini uydurma sonrasını ise gerçek/tarihî kabul eder.⁹⁸ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Watt'ın isnâd konusundaki başvuru kaynağı Schacht'dır. Diğer taraftan metin bu şekilde İbn Huzeyme'den önce vefât eden Abdürrezzâk (ö.211/827) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi müellifler tarafından aynı senedlerle rivâyet edilmiştir.⁹⁹ Buna rağmen İbn Huzeyme'nin tercih edilmesi, büyük ihtimalle onun, "bu metnin bazı versiyonlarını dikkate almamış olması" ile ilgilidir. Zira Watt'a göre İbn Huzeyme'nin bu tavrı, metnin bu şekillerinin "uydurulduğu" yönündeki iddialarını destekliyor olmalıdır. Ancak Watt'ın İbn Huzeyme'nin dikkate almadığını söylediği "Yüzüne vurma, zira Allah Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır" şeklindeki metin, bu müellif tarafından "Biriyle kavga ettiğinizde yüzünden sakının, zira Allah Âdem'i onun sûretinde yaratmıştır" şeklinde nakledilmiştir.¹⁰⁰ Mânâ ile rivâyetten kaynaklanan metin farkları dikkate alınmazsa, bu hadisin içerik itibarıyla Watt'ın bahsettiği rivâyetle uyduğu görülmektedir. Öyleyse bu metnin Watt'ın gözünden kaçtığı söylenebilir.

Yine Watt'ın, "hadisin 'Yüzüne vurma. Zira Allah Âdem'i onun şeklinde yaratmıştır' şeklinin en geç 262/875 yılı civârında tedâvülde olması gerektiği, çünkü bu metne yer veren İbn Kuteybe'nin 272/885 veya 276/889'da vefât ettiği" yönündeki değerlendirmesi de, görebildiğimiz kadarıyla yanlıştır. Zira hadisin bu şekli, hepsi de İbn Kuteybe'den önce vefât eden Abdürrezzâk (ö.211/827), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Müslim (ö.261/875) gibi bazı müellifler tarafından da nakledilmiştir.¹⁰¹

Görebildiğimiz kadarıyla sûretten bahseden bu cümle, asıl itibarıyla yukarıda zikrettiğimiz ikinci bağlama yani Hz. Âdem'in yaratılış özelliklerinden bahseden hadise aittir. Bu hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurur:

"Allah Âdem'i kendi sûretinde yaratmıştır. Uzunluğu altmış zira'dır. Allah onu yaratınca 'Git ve oturan şu meleklere selâm ver. Selâmı alış şekillerine dikkat et. Çünkü bu senin ve zürriyetinin selâmı olacak' buyurdu. Hz. Âdem gitti ve 'es-selâmü aleyküm' dedi. Melekler de karşılık olarak 'es-selâmü aleyke ve rahmetullahi' dediler. Yani 've rahmetullahi' ibaresini ilâve ettiler. Cennete giren herkes Âdem suretinde ve altmış zira' uzunluğunda olacaktır. Ancak dahız sonra insanoğlunun boyu günümüze kadar hep kısalagelmiştir."¹⁰²

Watt'a göre hadisin bu şekli dördüncü ve son adımda ortaya çıkmıştır. Ancak bu adıma geçmeden önce, "132/750 yılında henüz bir hadis tenkidi ilmi mevcut değildi" şeklindeki iddiasının ele alınması gerekir. Zira bu konu, aslında yazınarı tümü veya en azından hadisin tarihlendirilmesi ile ilgili birinci kısmı doğrudan ilgilendirmektedir. Watt'ın

"Bu üçüncü adım atıldığı tarihte ve muhtemelen M. 750 yılından kısa bir süre önce, bu reddedilebilir iddiayı yalanlamak için yardımcı olabilecek hadis tenki-

⁹⁸ Bkz., Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, s. 171. Schacht'a göre müşterek râvî, kendisi ile en eski isim arasındaki tek râvî zinciri uydurmuştur. Eğer bu kısım için yeni tarifler bulunursa, bunlar daha sonraki dönemlerin eklemesi kabul edilir. Müşterek râvî teorisini benimseyip geliştiren veya farklı şekillerde kullanan Müsteşrikler için bkz., Kızıl, Fatma, Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri, basılmamış Yüksek Lisans tezi, Bursa 2005, s. 20-32.

⁹⁹ Bkz., Abdürrezzâk, Musannef, IX, 445; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 251, 434.

¹⁰⁰ Bkz., Kitâbu't-Tevhid, s. 37.

¹⁰¹ Bkz., Abdürrezzâk, Musannef, IX, 444; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 244, 463, 519; Müslim, Bîrr, 115.

¹⁰² Bkz., Abdürrezzâk, Musannef, X, 384 (19435 no'lu hadis); Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 315; Buhârî, "Enbiyâ", 1; "İsti'zân", 1; Müslim, "Cennet", 28.

di ilmi mevcut değildi. Diğer pek çok yerde ve dönemde olduğu gibi bir söz, hikâye ya da bir yalan bir kere tedâvüle çıktı mı, artık sadece bir yalanlama onu durduramaz. Böylece insanın Tanrı şeklinde yaratıldığı düşüncesinin muhâlifleri, bu mânâyâ delâlet etmemesi için, kelimeleri yeniden yorumlayacak ustaca bir yol buldular".¹⁰³

şeklindeki yorumu, "hadis tenkidi" ile kastettiği şeyin doğrudan "hadis uydurma" faaliyetleri ile ilgili olduğunu göstermektedir. İslâm toplumunda hadis uydurma faaliyetleri I/VII. asrın ortalarından itibaren başlamıştır. Hz. Osman'ın şehâdeti (ö.35/656) ile başlayan kargaşa ortamı ve fıркаlaşma süreci, Watt ve Goldziher gibi müsteşriklerin de dikkat çektiği üzere, hadis uydurma faaliyetlerinin başlamasına neden olmuştur. Ancak bu süreç başlar başlamaz âlimler hemen tedbir almışlardır. Nitekim İbn Abbâs "Hadise yalan karışmadan önce birisi 'Hz. Peygamber şöyle buyuruyor' deyince gözümüzü ve kulağımızı açardık. Fakat insanlar doğru veya yalan demeden rastgele konuşmaya başlayınca bildiğimiz şeylerden başkasını almaz olduk" demektedir.¹⁰⁴ Hadisçiler sadece haberin reddi ile yetinmemiş isnâd ve râvî tenkidine de eğilmişlerdir. Nitekim Muhammed b. Sîrîn'e (ö.110/728) şöyle demektedir: "Önceleri sened sormuyorlardı. Fakat fitne zuhûr edince 'hadisi aldığınız kimselerin isimlerini söyleyin' demeye başladılar. Böylece bakıyorlar, eğer ehl-i sünnetten ise hadisini kabul ediyorlar, ehl-i bid'atten ise reddediyorlardı".¹⁰⁵ İbn Sîrîn'in bahsettiği "fitne" tabiri, toplumsal huzuru bozan dinî ve özellikle de siyasî içerikli bütün hâdiseler için kullanmıştır.¹⁰⁶ Bu çerçevede 36/657 yılındaki Hz. Ali-Muâviye çekişmesi¹⁰⁷, Abdullah b. Sebe'in yıkıcı faaliyetleri¹⁰⁸, 63/682'de meydana gelen Hârre vakâsı¹⁰⁹, 61-73/680-692 yılları arasında vukû bulan Abdullah b. Zübeyr-Emevî mücâdeleleri¹¹⁰ ve 81/700 senesinde ortaya çıkan İbnü'l-Eş'as hâdisesi de "fitne" olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu kavram ilk kez Hz. Osman'ın 35/656 yılındaki şehâdetine yol açan karışıklıklara izâfe edilmiştir.¹¹¹ Bununla birlikte "fitne" ile 81/700 yılında meydana gelen İbnü'l-Eş'as isyânı kabul edilse bile, Watt'ın verdiği tarihle arasında en az yarım asırlık bir fark vardır. Zira Watt'a göre tenkid işlemi, 132/750'de

¹⁰³ "Created in His Image", s. 95.

¹⁰⁴ Bkz., Müslim, Mukaddime, I, 13; Dârimî, Mukaddime, 38.

¹⁰⁵ İbn Sîrîn'in bu ifadesi için bkz., Müslim, Mukaddime, I, 15; Tirmizî, Kitâbu'l-İlel, (V), 740; Râmehermuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s. 209.

¹⁰⁶ Bu kavram hakkında geniş bilgi için bkz., Çağrıncı, Mustafa, "Fitne", DİA, XIII, 156-159.

¹⁰⁷ Bkz., Buhârî, Fiten, 10.

¹⁰⁸ Mustafa es-Sibâî, "fitne"yi, Abdullah b. Sebe'nin müslümanlar üzerindeki yıkıcı tesirleri ile yorumlamakta, fakat bu yorumunu için herhangi bir kaynak vermemektedir. Bkz., es-Sünne ve Mekânetuhâ fi't-Teşri'i'l-İslâmî, s. 90.

¹⁰⁹ Yezid b. Muâviye'nin Hicâz bölgesinde hilâfetini ilân eden Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderdiği ordunun üç gün süreyle Medine'yi talan edip insanların mallarına, canlarına ve namuslarına kasdettiği çarpışmalar "Hârre Savaşı" adıyla meşhur olmuştur (bkz., İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IV, 117). Bu olayın "fitne" şeklinde anılması ile ilgili olarak bkz., Buhârî, Megâzî, 12; Müslim, Hacc, 482.

¹¹⁰ Bkz., Buhârî, Tefsîru Sûre 2, 30; Nesâî, Fey', 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 320; II, 63.

¹¹¹ Bkz., Buhârî, Megâzî, 12. Burada yer alan rivayete göre Said b. el-Müseyyeb (94/713) şöyle demektedir: "İlk fitne yani Hz. Osman'ın öldürülmesi vuku buldu ve bu fitne Bedir ashabından kimseyi bırakmadı. İkinci fitne yani Harre vakası vuku buldu, bu da Hudeybiye ashabından kimseyi bırakmadı. Nihayet üçüncü fitne ortaya çıktı, bu da insanlarda kuvvet ve akıl bırakmadı". Ayrıca bkz.: İmam Mâlik, Muvatta' (İmam Muhammed rivâyeti), Ebvâbu's-Siyer, Bâbu Kesbi'l-Haccâm, 991; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 422.

halâ başlamamıştır. Halbuki I/VII. asrın ortalarından itibaren Said b. Cübeyr (ö.95/714), İbrahim en-Nehaî (ö.96/714), Âmir eş-Şa'bi (ö.103/723) Tâvus b. Keysân (ö.106/724), Hasan el-Basrî (ö.110/728) ve Muhammed b. Sîrîn (ö.110/728) gibi hadisçiler, râvîler ve rivâyetleri hakkında değerlendirme yapmaya başlamışlardır.¹¹² Dolayısıyla hadisçinin tepkisi, Watt'ın iddia ettiği gibi "muhâlifi ilzâm edecek karşı hadisi uydurmak" değil, uyduranları ve uydurduklarını ilân ve reddetmek yönünde olmuştur. Ancak Watt'ın kurgusuna göre böyle bir tenkid faaliyetinin mevcut olmaması gerekir. Bu nedenle o, böyle muazzam bir çabayı reddetmek veya görmezden gelmek durumundadır.

4. Hadisle ilgili dördüncü adım hadisçilerin, orijinal Yahudi-Hıristiyan anlayışının Müslümanlar tarafından benimsenmesine engel olma teşebbüslerini içermektedir. Zamirin "yüzüne vurulan kişiye izâfesinin" tatmin edici bulunmaması üzerine hadisçiler, "yüzüne vurulan veya küfredilen kişi" yorumlarından vazgeçerek yeniden "Hz. Âdem" seçeneğine dönmüşlerdir. Bu mânânın teyidi için de "Allah Âdem'i kendi sûretinde ve altmış zira uzunluğunda yarattı" şeklinde başlayan hadis uydurulmuştur. Diğer taraftan Müslüman toplumda teşbih düşüncesini savunanlar, bu son yoruma engel olabilmek için "Allah Âdem'i Rahmân sûretinde yarattı" hadisini uydurmuştur.¹¹³

Watt'ın tespitlerine göre Âdem'in sûreti ile altmış zirâ uzunluğundaki boyunun birlikte zikredildiği bu rivâyet, 132/750-262/875 yılları arasında devam eden üçüncü adımdan sonra uydurulmuş olmalıdır. Halbuki bu rivâyet, hepsi de İbn Kuteybe'den daha önce vefât eden Abdürrezzâk (ö.211/827), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Buhârî (ö.256/870) ve Müslim (ö.261/875) gibi bazı müellifler tarafından da nakledilmiştir. Hatta "Allah Âdem'i kendi sûretinde, altmış zirâ uzunluğunda yarattı" şeklinde bir cümle, 160/777 yılında vefât eden er-Rabî b. Habîb'in Müsned'inde bile yer almaktadır.¹¹⁴ Kaynak değil, Watt'ın da zaman zaman yaptığı gibi, ilk râvîsinden hareketle bilginin tarihi araştırılırsa bu hadisin sahâbî dönemi ile ilişkilendirilmesi de zor olmayacaktır.

Görüldüğü üzere Watt'a göre Tevrât'ta geçen bir ifade, bir mühtedî tarafından hadisleştirilmiş¹¹⁵, zaman içerisinde, farklı görüşlere sahip Müslümanlar tarafından, savundukları düşüncelere paralel olarak, yeni versiyonlarla tekrar rivâyet edilmiştir. Böylece hem hadisin dinî bir yönünün ve değerinin olmadığı hem de Müslümanların, yeni ihtiyaçlara binâen rahatlıkla hadis uydurabilen bir toplum olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımıyla Watt hadisi, "isnâd merkezli" ve "fikirî tartışmalarda kullanılma" esasına göre tarihlendirmektedir. Dolayısıyla onun bu konuda Goldziher ve Schacht tarafından kullanılan metodları cem ettiği söylenebilir. Nitekim Watt, makalesinde bu iki isme atıfta bulunmuş, özellikle râvî Muhammed b. Aclân'dan

¹¹² Bkz., Tirmizî, 'İlel, V, 738-739. Ayrıca bkz., Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, 407; Hatîb el-Bağdadî, el-Kifâye, s. 132.

¹¹³ "Created in His Image", s. 96-97.

¹¹⁴ Ebû Hureyre'nin kendi sözü (mevkûf) olan bu metin için bkz., er-Rabî b. Habîb, Müsned, Kahire 1349, III, 23.

¹¹⁵ İslâm Ansiklopedisi'ne "Sûret" maddesini yazan A. J. Wensinck'e göre de "İnsanların, Allah'ın selem'ine göre yaratıldığı hakkında Kitâb-ı Mukaddes'de bulunan fikir (Tekvin, I, 27) çok muhtemel olarak hadise geçmiştir". Bkz., İ.A., M.E.B. Yay., Eskişehir 1997, XI, 48.

hareketle tesbit ettiği tarih için Schacht'ı referans göstermiştir.¹¹⁶ Ancak yukarıda dikkat çektiğimiz çeşitli hususlar, onun bu konuyu tam olarak incelemediğini, zira belki de bu alanın uzmanı olmadığını, zihninde geliştirdiği kurguya uygun bulunduğu bazı yorumları alıp metni buna göre inşa ettiğini göstermektedir. Yazdığı ve bizim dipnotlarda işâret edip çeşitli bilgiler naklettiğimiz kitapları bütüncül bir tarzda ve özellikle ele aldığı konular açısından incelendiğinde Watt'ın hadisle oldukça az ilgilendiği görülür. O, mesâisinin büyük çoğunluğunu "İslâm'ın önceki dinlerle ilişkisi" konusuna hasretmiş görünmektedir. Nitekim makâlenin ikinci kısmını da, Sûret hadisinin İslâm düşüncesi üzerindeki etkisine ayırmıştır.

B. Sûret Hadisi'nin İslâm Düşünce Dünyasındaki Etkileri

Watt'ın, makâlesinin ikinci kısmında işlediği temel tema, "Müslümanların ehl-i kitâba ait düşünce ve yorumlardan oldukça etkilenip bunları benimsediği" yönündedir. Ona göre Sûret Hadisi buna delâlet eden en net delillerinden biridir. Nitekim Watt'ın bu değerlendirmesi çeşitli cümlelerinde kendini açıkça gösterir:

"Zira İbn Kuteybe, Tevrât'da Âdem'in yaratılış hikâyesini okumuş ve hadisin 'bizzat Tanrı sûretinde' mânâsına geldiğini anlamıştır", "Hıristiyanlıktan oldukça etkilenmiş bir başkası... İsa'nın Âdem'i bizzat kendi sûretinde yarattığını iddia etmiştir", "Sûret kelimesinin tamamen farklı bir kullanımı Müslümanlar arasındaki felsefi hareketlerde de görülmekteydi. Bu kullanım Yunanlı filozoflardan yapılan tercümelere dayanmaktadır", "Filozoflarla kelâmcılar arasında Sûfîler yer alır... Buna benzer anlayışların felsefi ve tasavvufî düşüncede oynadığı rolün dikkatle incelenmesi ilginç sonuçlar verebilir", "Kelâmî çizginin felsefi ve tasavvufî çizgi ile buluştuğu Gazâlî, genel olarak, Âdem'in Tanrı sûretinde yaratılmış olduğu düşüncesini desteklemektedir"¹¹⁷

Watt, makâlesinin sonunda ise bu hadisin ortaya çıkış sebebini tekrarlar:

"Bu spesifik hususun incelenmesi bizi, İslâm düşüncesinde yer alan ve 'Tanrı'nın mutlak farklılığını' savunanlarla 'Tanrı ile insan arasında bir benzerlik olduğunu' iddia edenler arasında yaşanan derin tartışmalardan birine şahit kılmaktadır."¹¹⁸

Watt'ın da ifade ettiği üzere Sûret Hadisi İslâm düşüncesinde en çok tartışılan verilerden bir tanesidir. Bu tartışmalar çok büyük oranda, metninde geçen "he" zamirinin mercine düğülenmektedir. Bu tartışmalarda üç temel görüşün ortaya çıktığı görülmektedir. Genellikle mutasavvıflar tarafından benimsenen bu görüşe göre mezkûr zamir Allah'a râcidir. İkinci görüşe göre zamir Hz. Âdem'e râcidir. Daha ziyâde kelâmî bir muhtevâ taşıyan bu görüş, Ehl-i kitâb ve ehl-i bidat gruplarına yöneltilen itirazları içermektedir. Üçüncü görüşe göre zamir, yüzüne tokat atılan şahsa râcidir.¹¹⁹ Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Sûret Hadisi üzerinde yapılan bir araştırmaya göre "ziyâde ve idrâcdan sâlim nakilleri dikkate alındığında, Hz. Âdem'in sûretinden bahseden bütün rivâyetlerin aynı zamanda onun altmış zirâ

¹¹⁶ Bkz., "Created in His Image: A Study in Islamic Theology", s. 94 (136. dipnot), s. 95 (140. dipnot).

¹¹⁷ Watt'ın, makâlesinin ikinci bölümü içine yaydığı bu değerlendirmeleri için bkz., "Created in His Image", s. 97-100.

¹¹⁸ Bkz., "Created in His Image", s. 100.

¹¹⁹ Bu görüşlerin ayrıntıları hakkında geniş bilgi ve kaynakları için bkz., Kahraman, Hüseyin, "Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi", Hadis Tetkikleri Dergisi, 1/1, 2003, s. 53-54 (14. dipnot).

uzunluğundaki boyundan da bahsedildiği görülür. Bu tür rivâyetlerin çok büyük bir kısmında tûl (boy) kelimesi, dil özelliği ve gramer yapısı itibariyle sûret kelimesinin bir açıklaması şeklinde vârid olmuştur. Dolayısıyla tûl ve sûret kelimelerinin Hz. Âdem'in birbirinden farklı iki özelliğine değil, aynı hususa delâlet ettiğini söylemek mümkündür.¹²⁰ Dolayısıyla bu bakış açısı, ne zamirin mercii ile ilgili tartışmalara, ne de Batılıların "Müslümanların ehl-i kitaptan etkilendiği" iddiasına mahal bırakmaktadır.

Diğer taraftan bu hadiste gerçekten "Tanrı ile insan arasındaki bir benzerlikten" bahsediliyor olsa bile, bundan mutlaka "Müslümanların ehl-i kitaptan etkilendiği" sonucunun çıkartılması da zorunlu değildir. Oryantalistleri bu yaklaşıma sevkeden temel âmil, İslâm ile önceki dinler arasında benzerlik bulunduğu düşüncesidir. Halbuki "insan şeklindeki Yaratıcı" tasavvuru, ne İslâm'a ne de Hıristiyanlık ve Yahudiliğe hastır. Aksine bu tasavvur, dinî veya gayr-i dinî hemen bütün düşünce sistemlerinde kendine yer bulmuştur. Tanrı tarafından gönderildiği konusunda net bilgiye sahip olalım veya olmayalım, dinî içerik taşıyan yazılarda bu düşünceye rastlanır. Meselâ, günümüze kadar ulaşan en eski yazılı metinlerin sahipleri olan Sümerlerin de benzer düşünceler taşıdıkları görülür. Sümer yazıtlarında yer alan bir metin şu şekildedir:

"Ey annem! Adını vereceğin yaratık oldu. Onun üzerine Tanrıların görüntüsünü koy. Dipsiz suyun çamurunu karıştır. Kol ve bacakları meydana getir. Ey annem! Yeni doğanın kaderini söyle. İşte o bir insanı".¹²¹

İslâmî literatürde "teşbîh", batı kültüründe ise "antropomorfizm" denilen bu yaklaşım, gözle görülür âlemin (müşâhede âleminin) bir parçası olan insanın, duyular ötesi âlem (gayb âlemi) ve özellikle de Yaratıcı hakkındaki gerçekleri algılamadaki yetersizliği sonucu ortaya çıkmış görünmektedir. Aslında buna bir bakıma Yaratıcı'nın bizzat kendi yaklaşımı da neden olmuştur, denilebilir. Zira, En azından orijinalinin "ilâhî" olduğunu bildiğimiz mesajlarda Tanrı kendisini insana benzetir ve meselâ Tevrât'ta "Tanrı 'İnsanı kendi sûretimizde, kendimize benzer yaratalım' dedi... Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. Böylece insan Tanrı sûretimde yaratılmış oldu. Tanrı insanı yarattığında onu kendine benzer kıldı"¹²² ifadelerine yer verilir. Allah Tevrât'da olduğu gibi Kur'ân'da da kendi zâtı ile insanın hem maddî hem de manevî yönleri arasında çeşitli benzerlikler kurar. Bu âyetlere göre Allah'ın eli, vechi ve nefsi vardır. Göklerdedir, arşa istivâ etmiştir ve (bir yerden başka bir yere) gelir. Yine Kur'ân'a göre Allah râzı olur, sever ve kızar.¹²³ Daha da önemlisi Allah ile insan arasında "mânâ" benzerliği de kurulur ve Allah'ın, insanı yarattıktan sonra "ona kendi rûhundan rûh üflediği" ifade edilir.¹²⁴

Bu yaklaşım tarzı, din veya dinî düşünce alanıyla sınırlı da değildir. Meselâ bazı filozoflar elinde bu yaklaşım felsefenin, kutsal metinlerin muhtevâsı ile özdeş

¹²⁰ a.g.m. s. 69.

¹²¹ Bkz., Çığ, Muazzez İlmiye, Kur'ân, İncil ve Tevrât'ın Sümer'deki Kökeni, İstanbul 2000, 36.

¹²² Bkz., Tekvin, 1/26-27; 5/1.

¹²³ Bu âyetlerden bazıları için meselâ bkz., el-Bakara 2/115, 210, 272; el-Mâide 5/54, 116; Ra'd 13/22; Tâhâ 20/5; er-Rûm 30/38-39; el-Fetih 48/10; el-Mücâdele 58/14; el-Mülk 67/17; el-Fecr 89/22; el-Beyyine 98/8.

¹²⁴ Bu konudaki âyetlerden bazıları şunlardır: "Sonra da yaratılışını düzenleyip tamamladı. Bizzat kendi rûhundan ona rûh üfledi" (es-Secde 32/9), "Ben onu yaratıp kendi rûhumdan bir rûh üflediğim zaman sez hemen onun için secdeye kapanın, demişti" (el-Hicr 15/29), "Onun yaratılışını tamamlayıp kendi rûhumdan ona rûh üfleyince derhal secdeye kapanın" (Sâd 38/72), "Nâmusunu koruyan o kızı da hatırla ki biz ona kendi rûhumuzdan üflemiş, kendisini ve oğlunu âlemlere ibret yapmıştık" (el-Enbiyâ 21/91).

olduğunu ispat çalışmalarına yönelmiş ve "herşeyi yoktan yaratan bir Yaratıcı" fikri benimsenmeye başlamıştır. Bu çaba, M.Ö.yaklaşık 25 ile M.S. 50 yılları arasında yaşamış olan Yahudi filozof Philon'da oldukça belirgin bir özellik kazanmıştır. Onun bir felsefeci olarak, başta Hz. Âdem olmak üzere Tevrât'da ismi geçen bütün peygamberleri ve diğer insanları gerçekten yaşamış kimseler olarak görüp bunların aynı zamanda Tanrı'nın düşünce ve niteliklerinin birer simgesi ve görünümü olduğuna inanması, genel olarak bu yaklaşımla ilgilidir.¹²⁵ Hıristiyan filozoflar da Hz. İsa merkezli olmakla birlikte yine "Tanrı-insan benzerliği"ne dayanan bir sistem kurmuşlardır. Buna göre Tanrı, İsa'da insan biçiminde görünüme çıkmıştır.¹²⁶

Kısaca ifade etmek gerekirse "Tanrı-insan benzerliği" veya "insan sûretindeki Tanrı" düşüncesi, hem ilâhî dinlerde hem de bu dinlerin içinde yer alan veya onunla uzaktan yakından ilişkisi bulunan bütün düşünce sistemlerinde önemli bir rol oynamış, bu özelliği ile âdeta "anonim bir kültür" haline gelmiştir. Zira kaynak aynıdır. Aynı kaynaktan, her dönem ve kültürde aynı neticenin sâdir olması beklenir. Öyleyse, sadece "benzerlik" durumundan hareketle "alıntı" sonucuna ulaşılması, "ilmî ve objektif" değildir.

IV. DEĞERLENDİRME

Batıda belli bir dönemden itibaren yoğunluk kazanmaya başlayan din-akıl ilişkisi konusundaki tartışmalar ve düşünce değişimi neticesinde, dinî metinlerin kaynakları araştırılıp tenkid edilmeye başlamıştır. Buna göre; kaynağı ve nereden geldiği tespit edilebilen veriler var ve gerçek kabul edilmiştir. Bu durumun, İslâm üzerinde araştırma yapan Batılı ilim adamları üzerinde de belli bir etki husûle getirdiği görülmektedir. Ancak Watt gibi, öncelikli vasfı "din adamlığı" olan ve bir dinin varlığını/gerçekliğini onun kaynağına değil de muhataplarına yararlı oluşuna bağlayan bir araştırmacının, genel mânâda dinler karşısında lehte veya en azından objektif bir tavır alması normal karşılanmalıdır. Bu çerçevede, aranan vasfı ve şartı karşılması bakımından İslâm'ın da bir "din" olarak kabul edilmesi Watt açısından bir iç tutarlılığın gereğidir. Ulaştığı bu sonuca bakarak Watt'ın, İslâm'ı ve Kur'ân'ı "beşerî çabalar" şeklinde değerlendiren Müsteşriklerden farklı bir görüntü çizdiği düşünülebilir. Bununla birlikte hem İslâm ve Kur'ân için "kaynak arama çabası" hem de bu çaba neticesinde ulaştığı "sonuçlar" açısından Watt'ın yaptığı değerlendirmelerin çok farklı olmadığı görülmektedir. Watt'ın bir üstünlüğünden veya farklılığından bahsedilecekse bu, sadece objektif ve ilmi olma "gayreti" ile ilgilidir.

Hem Watt'ın hem de diğer Müsteşriklerin İslâm ve temel kaynakları konusunda yaptıkları değerlendirmeleri etkileyen en önemli husus, "başka" dinlere mensup olmaları ve özellikle de İslâm'ın kendisi ve kendisinden önce gönderilen dinlere ilişkin görüşleri ile ilgilidir. Çünkü Kur'ân'ın bu bağlamda yaptığı tanımlamalar, insanlığın her iki dünyada da mutlu olabilmesi için seçilen ilâhî sistemin İslâm olduğuna, diğer dinlerin ise, yaşadıkları bazı değişimler nedeniyle, bu kapsama giremeyeceğine işaret

¹²⁵ Philona'a göre doğa da Tanrı'nın bir kitabı ve simgesidir. Ancak insanı, beden ve ruh olarak iki farklı yapıda düşünmek gerekir. Nitekim Tanrı da bunu dikkate almış, "maddî" olan insanın kendisini (Tanrı'yı) tam olarak kavrayamayacağını bildiğinden vahyi "insan" biçimine yani maddî bir sûrete bürümüştür. Bu konuda geniş bilgi için bkz.; Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, s. 128-131.

¹²⁶ Hıristiyanlara göre Tanrı İsa şeklinde tezâhür eder. Bu konuda geniş bilgi için bkz.; Smith, D. Moody, Johannine Christianity, University of South Caroline 1984, s. 175-222.

etmektedir. Bu durum Oryantalistleri hem kendi dinlerini savunma hem de İslâm'ın temel değerlerinde hata bulma çabasına sevk etmektedir. Bu çabaların ise az veya çok din taassubuna neden olduğu görülmektedir. Watt'ın "bilimsel olmaya çalışıyorum ve aynı zamanda iyi bir Hıristiyanım" ifadesi aslında, bir dine mensup olma keyfiyeti ile, yapılan çalışmaların ilmîliği arasında sıkı ve muhtemelen ters orantılı bir ilişki bulunduğunu peşinen kabul ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Sahip oldukları bu bakış tarzı Müsteşriklerin ilmî verileri, önceden kararlaştırılan bir tarzda, belirli bir duruş çerçevesinde veya en net ifadesiyle subjektif bakış açısıyla değerlendirmelerine sebep olmaktadır. Bu yönde en sık mürâcaat ettikleri metod; düşüncelerini doğrulayacağına inandıkları bir veya birkaç örnek seçmeleri ve bunlardan hareketle ulaştıkları bazı neticeleri genel ve mutlak sonuç gibi yansıtmalarıdır.

Oryantalistler için genellenebilecek bu özelliklere, en azından bir kısmı için geçerli bir başka husus daha eklenebilir. İslâm'ın diğer dinlerle ve Müslümanların ehl-i kitapla ilişkisi gibi geniş sayılabilecek bir çerçevede, yukarıda naklettiğimiz tarzda üretilen yorumlar, sübjektif olsalar bile kişiseldir ve kabul edilmemekle birlikte bir dereceye kadar saygıyla karşılanabilir. Ancak konunun belli bir derecede uzmanlığı gerektiren yönleri hakkında yapılan yorumların bu çerçeveye giremeyeceği de açıktır. Meselâ hadislerin sıhhat tespiti ve tarihlendirilmesi, kronolojik açıdan mümkün olduğu kadar erken dönemlere ait ve konuyla doğrudan ilgili çok sayıda kaynağa başvurmak suretiyle gerçekleştirilmesi gereken araştırmalara dayanmalıdır. Aksi taktirde ulaşılan neticeler tarihî verilere arz edileceğinden tenkide daha açık hale gelir, yanlış olur ve kasıt aranır. W. Montgomery Watt'ın, doğrudan uğraş alanı olmayan, genelde diğer meşhûr Oryantalistlerden iktibâs ettiği bazı bilgilere binâen böyle önemli bir konuda çeşitli değerlendirmelerde bulunması bu tavrın bir örneği kabul edilebilir.

KUR'AN'IN ANA BABAYA İHSAN İLKESİNİN İTAATE DÖNÜŞÜMÜ VE GELENEĞE ETKİSİ*

F. Asiye ŞENAT KAZANCI**

TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF "BEING GOOD TO PARENTS" INTO "OBEDIENCE" AND ITS IMPACT IN TRADITION

Behaving kind to parents, making them happy, serving their needs is considered important by Islam as the other religions also do. This service especially becomes an important condition in the old age period. This natural demand has turned to dependence by widening the limits of the word "obedience". An obedience of making all of the things wished by the parents' obstacles the development of the personality. The Quran wants to respect to parents but did not want a life dependent to them like a satellite. It is possible that a person can take and apply his decisions himself and have a good relationship with his parents at the same time.

GİRİŞ

İtaat kültürü, Türk toplumunun karakterini belirleyen temel unsurlardan birisidir. Anne-baba evlâdından, erkek karısından, patron işçisinden, amir memurundan, öğretmen öğrencisinden, komutan askerinden, buyruk ve yönlendirmelerine tâbi olmasını beklemekte, bu gerçekleşmediğinde ortaya çıkan durum, itaatsizlik olarak tanımlanmaktadır. Belirtilen ilişki ağlarında pürüzler ortaya çıkartan itaatsizliğin, olumsuz bir manaya sahip olduğu bilinmektedir.

Kurallara uymanın ve iletişim halinde olduğumuz insanların beklentilerini cevaplamamanın olumlu birer değer olduğu açıktır. Özellikle kurallar koyan otorite itimat telkin ediyor, kararları ve yönlendirmeleriyle duyulan güvene liyakatini izhar ediyorsa, bu otoriteden sadır olan kurallara uymanın kolay anlaşılır bir tutum olacağı kabul edilmelidir. Herkes her konuda otorite olamayacağına göre bu durumda itaat, hayatı kolaylaştıran işlevsel bir rahatlığı da kendi içinde taşıyacaktır.

Ne var ki, toplumumuz düşünüldüğünde, yukarıda belirtilen iletişim ağında kendisine itaat bekleyen otoritede, sözü edilen evsafı aramak olağan değil, lüks bir beklenti sayılmalıdır. Vakıanın tanıklığıyla bilinmektedir ki; sadece itaat edilmesi gereken konuma ulaşmış olmak (anne-baba, koca, patron, amir, komutan olmak) diğerlerinden itaat beklemek için gerekli ve yeterli şart sayılmaktadır. Bu durumun

* Bu makale, Kur'an ve Gelenek Açısından İtaat Olgusu" adlı doktora tezinin ikinci bölümü esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, senatkazanci@selcuk.edu.tr.